

Rhaglen Gyflawn

Gwasanaeth Democraidd
Swyddfa'r Cyngor
CAERNARFON
Gwynedd
LL55 1SH

Cyfarfod

CYDBWYLLGOR YMGYNGHOROL A.H.N.E LLŶN

Dyddiad ac Amser

4.30 y.h., DYDD MAWRTH, 22AIN TACHWEDD, 2016

Lleoliad

Ystafell Gyfarfod, Frondeg, Pwllheli, LL53 5RE.

Pwynt Cyswllt

Bethan Adams

01286 679020

BethanAdams@gwynedd.llyw.cymru

(Dosbarthwyd 14/11/16)

CYDBWYLLGOR YMGYNGHOROL A.H.N.E LLŶN

AELODAETH

Cynghorwyr Gwynedd

Angela Ann Russell
W. Gareth Roberts
Gruffydd Williams
Owain Williams
R.H. Wyn Williams

Eraill

Enwebeion Cynghorau Cymuned Aberdaron, Buan, Botwnnog, Clynog,
Llanbedrog, Llanaelhaearn, Llanengan, Nefyn, Pistyll a Thudweiliog.

Enwebeion yr asiantaethau/sefydliadau canlynol

Ymddiriedolaeth Genedlaethol,
Cyfoeth Naturiol Cymru,
Fforwm Mynediad Arfon a Dwyfor,
Cyfeillion Llŷn,
Undeb Cenedlaethol yr Amaethwyr,
Undeb Amaethwyr Cymru,
Partneriaeth Dwristiaeth Abersoch a Llŷn,
Ymgyrch Diogelu Cymru Wledig/CPRW,
Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd.

R H A G L E N

1. YMDDIHEURIADAU

Derbyn unrhyw ymddiheuriadau am absenoldeb.

2. DATGAN BUDDIANT PERSONOL

Derbyn unrhyw ddatganiad o fuddiant personol.

3. MATERION BRYD

Ystyried unrhyw fater arall sydd yn teilyngu sylw brys ym marn y Cadeirydd.

4. COFNODION

4 - 7

Bydd y Cadeirydd yn cynnig y dylid llofnodi cofnodion y cyfarfod diwethaf o'r pwyllgor hwn a gynhaliwyd ar 13 Gorffennaf, 2016, fel rhai cywir.

5. YMWELWYR YN CYFRANNU

Derbyn cyflwyniad gan Rhian Hughes, Arloesi Gwynedd Wledig.

6. GWYL ARFORDIR LLŶN

8 - 9

Cyflwyno adroddiad Swyddog Prosiectau AHNE Llŷn.

7. CYNLLUN DATBLYGU LLEOL GWYNEDD A MÔN 2011-26

10 - 11

Cyflwyno adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn.

8. TIRWEDDAU'R DYFODOL CYMRU

12 - 13

Cyflwyno adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn.

9. Y GRONFA DATBLYGU CYNALIADWY

14 - 15

Cyflwyno adroddiad Swyddog Prosiectau AHNE Llŷn.

10. CYNLLUN RHEOLI'R AHNE

16 - 39

Cyflwyno adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn.

CYD-BWYLLGOR YMGYNGHOROL ARDAL O HARDDWCH NATURIOL EITHRIADOL LLŶN 13/07/16

Yn bresennol:

T. Victor Jones (Cyngor Cymuned Llanbedrog) (Cadeirydd)
Y Cyngorydd Angela Russell (Is-gadeirydd)

Aelodau: Y Cyngorwyr Gruffydd Williams a R. H. Wyn Williams (Cyngor Gwynedd), Noel Davey (Ymgyrch Diogelu Cymru Wledig), John Gosling (Partneriaeth Dwristiaeth Abersoch a Llŷn), Arfon Hughes (Cyngor Tref Nefyn), William I. Hughes (Undeb Amaethwyr Cymru), Sian Parri (Cyngor Cymuned Tudweiliog), Sianelen Fleming (Cyngor Cymuned Pistyll), Alun Price (Cyfoeth Naturiol Cymru) a John Eric Williams (Cyfeillion Llŷn).

Swyddogion: Bleddyn P. Jones (Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn), Elin Wyn Hughes (Swyddog Prosiect AHNE), Wyn Williams (Rheolwr Cefn Gwlad a Mynediad) a Bethan Adams (Swyddog Cefnogi Aelodau).

Ymddiheuriadau: Y Cyngorydd Gareth Roberts, Hedd Rhys (NFU Cymru), Laura Hughes (Ymddiriedolaeth Genedlaethol) ac Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd.

1. CADEIRYDD

PENDERFYNWYD ethol T. Victor Jones yn Gadeirydd am y flwyddyn 2016/17.

2. IS-GADEIRYDD

PENDERFYNWYD ethol y Cyngorydd Angela Russell yn Is-gadeirydd am y flwyddyn 2016/17.

3. DATGAN BUDDIANT PERSONOL

Ni dderbyniwyd datganiad o fuddiant personol gan unrhyw aelod oedd yn bresennol.

4. COFNODION

Llofnododd y Cadeirydd gofnodion y cyfarfod diwethaf o'r Pwyllgor hwn a gynhaliwyd ar 18 Tachwedd 2015, fel rhai cywir.

5. TIRWEDDAU'R DYFODOL CYMRU

Cyflwynwyd adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn rhoi diweddariad o ran yr Adolygiad o Dirweddau Dynodedig a gomisiynwyd gan Lywodraeth Cymru. Adroddwyd mai'r cam nesaf fyddai i Gadeirydd rhaglen ddatblygu Tirweddau Dynodedig Cymru grynhoi'r holl gasgliadau ac argymhellion a'u cyflwyno i Lesley Griffiths AC, Ysgrifennydd Cabinet dros yr Amgylchedd a Materion Gwledig, am ystyriaeth bellach.

Rhodddwyd cyfle i'r aelodau roi sylwadau, ymatebodd Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn i'r sylwadau fel a ganlyn:

- Ei fod yn debygol y byddai ymgynghoriad pellach ar ôl i'r Ysgrifennydd Cabinet ystyried y wybodaeth;
- Mai addasiadau yn hytrach na newidiadau mawr y byddai'n deillio o'r gwaith ac fe roddir trefn blaenoriaeth o ran gweithredu – Tymor Byr, Canolig a Hir;

- Bod neges wedi ei gyfleu yn ystod y trafodaethau o ran yr angen am adnoddau cyllidol uwch na hyn a dderbynnir yn bresennol a sicrwydd ariannol ar gyfer y dyfodol;
- Yr anfonir neges i Arglwydd Dafydd Ellis-Thomas, Cadeirydd y rhaglen datblygu o ran yr angen i ystyried Tir y Goron;
- Ei fod yn anhebygol y byddai rheolaeth y Parciau Cenedlaethol a'r AHNEau yn uno ond fe ystyrir rhoi un brand ymbarel ar draws y ddau ddynodiad;
- Ni ragwelir newid deddfwriaeth yn y tymor byr/canolig;
- Bod casgliadau'r rhaglen ddatblygu yn debyg i'r hyn a nodwyd yn adroddiad yr Adolygiad o Dirweddau Dynodedig.

PENDERFYNWYD:

(i) derbyn yr adroddiad;

(ii) bod Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn anfon neges i Arglwydd Dafydd Ellis-Thomas, Cadeirydd y rhaglen datblygu o ran yr angen i ystyried Tir y Goron.

6. CYNLLUN DATBLYGU LLEOL AR Y CYD GWYNEDD A MÔN 2011-26

Cyflwynwyd adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn rhoi diweddariad ar broses mabwysiadu Cynllun Datblygu Lleol Gwynedd a Môn 2011-26. Nododd y trafodwyd y polisïau perthnasol i'r Ardal o Harddwch o'r Cynllun Adnau Drafft yng nghyfarfod y Cyd-Bwyllgor ar 25 Mawrth 2015 ac fe anfonwyd ymateb y Cyd-Bwyllgor i'r ymgynghoriad i'r Uned Polisi Cynllunio ar y Cyd.

Adroddwyd mai'r cam nesaf yn y broses byddai cynnal Archwiliad Annibynnol gyda 2 Arolygydd annibynnol yn ystyried yr holl wrthwynebiadau oedd heb eu datrys. Nodwyd yr ymdrinnir â'r sylwadau trwy drefn ysgrifenedig neu wrandawriad, yn ddibynnol ar ddymuniad y rhai a gyflwynodd sylwadau.

Nododd aelod y dylid cyflwyno sylwadau'r Cyd-Bwyllgor trwy drefn o wrandawriad gan y gellir rhoi'r achos drosodd yn gryfach.

Tywysodd Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yr aelodau drwy'r atodiad a oedd yn cynnwys manylion y sylwadau a wnaed gan y Cyd-Bwyllgor ag ymateb swyddogion yr Uned Polisi Cynllunio ar y Cyd i'r sylwadau, ynghyd â dogfen ychwanegol a rannwyd yn ystod y cyfarfod yn nodi'r newidiadau a wnaed i rannau perthnasol o'r Cynllun yn dilyn yr ymgynghoriad.

Cafwyd trafodaeth ar y sylwadau ac os dylid mynd a'r sylwadau ymlaen i wrandawriad.

Nododd aelod siom bod cynifer o sylwadau ddim wedi eu derbyn gan swyddogion yr Uned Polisi Cynllunio ar y Cyd.

Cyfeiriodd aelod at wybodaeth a gyflwynir gan Hanfod yng nghyswllt effaith ar yr Iaith Gymraeg. Nododd y dylid nodi cefnogaeth y Cyd-Bwyllgor i'r wybodaeth a gyflwynir gan Hanfod i'r archwiliad.

Mewn ymateb i gwestiwn gan aelod, nododd Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn y byddai'r gwrandawriadau yn gyhoeddus ac fe fyddai'n anfon manylion trefniadau'r gwrandawriadau i'r aelodau.

Nododd aelod fe ddylid ystyried rhannu'r baich o ran cyflwyno'r sylwadau yn hytrach na bod y cyfrifoldeb i gyd yn disgyn ar y Cadeirydd. Mewn ymateb, nododd y Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn y byddai'n trafod y mater efo'r Cadeirydd pan ystyrir y wybodaeth i'w gyflwyno.

PENDERFYNWYD:

- (i) bod y Cadeirydd yn cyflwyno'r achos mewn gwrandawriad yng nghyswllt y materion canlynol:
- Polisi ADN1 – 'Ynni Gwynt ar y Tir';
 - Polisi ADN2 – 'Technoleg Ynni Adnewyddadwy Arall' – gan ymhelaethu ymhellach ar safbwynt y Cyd-Bwyllgor;
 - Polisi TWR5 – 'Safleoedd Carafanau Teithiol, Gwersylla a Llety Gwersylla Amgen dros dro';
 - Polisi Strategol PS16 – 'Gwarchod a gwella'r Amgylchedd Naturiol';
 - Polisi AMG3 – 'Gwarchod yr Arfordir'.
- (ii) bod Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn anfon manylion trefniadau'r gwrandawiadau i'r aelodau.

7. DATBLYGIADAU SOLAR

Cyflwynodd Swyddog Prosiect AHNE adroddiad oedd yn cynnwys gwybodaeth gyffredinol am ddatblygiadau solar, gwybodaeth am geisiadau cynllunio yn ardal Llŷn a'r diweddaraf am y taliadau am gynhyrchu trydan trwy ddull adnewyddol solar yn dilyn cais gan y Cyd-Bwyllgor yn ei gyfarfod diwethaf ar 18 Tachwedd 2015.

Mewn ymateb i sylwadau gan aelodau fod rhai datblygiadau solar bychan heb eu cynnwys, nodwyd bod yr Uned wedi ceisio llunio rhestr o geisiadau datblygiadau solar cynhwysfawr ar gyfer y cyfnod 2000-16 ond nad oedd bob un cais wedi ei restru.

Tynnwyd sylw mai un fferm paneli solar a leolwyd yn yr Ardal o Harddwch sef yn Nwryd, Rhoshirwaun. Nodwyd ei fod wedi ei leoli ar dir yn gogwyddo ar ochr a ddim ond yn weladwy o dir uchel gan ei fod wedi ei sgrinio.

Nododd aelod ei fod yn annhebygol y byddai llawer o geisiadau newydd ar gyfer y math yma o ddatblygiad gan fod y *feed-in tariff* yn dod i ben. Ychwanegodd yr angen i lunio Canllaw Cynllunio Atodol i'r Cynllun Datblygu Lleol ar y Cyd ar gyfer rheoli datblygiadau solar yng Ngwynedd a Môn.

Mewn ymateb i sylw gan aelod parthed datblygiadau solar o faint penodol, nododd Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn y trafodir ceisiadau cynllunio ar gyfer datblygiadau o'r math yma gyda'r Cadeirydd, ac yn unol â phenderfyniad y Cyd-Bwyllgor yn ei gyfarfod diwethaf, gall y Cadeirydd alw cyfarfod arbennig o'r Cyd-Bwyllgor i roi sylw penodol ar geisiadau cynllunio unigol a fyddai'n niweidio'r AHNE.

PENDERFYNWYD derbyn yr adroddiad.

8. CYNLLUN RHEOLI'R AHNE

Cyflwynwyd adroddiad Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn rhoi diweddariad ar y gwaith o ddiweddar ac adolygu Cynllun Rheoli'r AHNE. Tywyswyd yr aelodau trwy 2 bennod drafft o Ran 2 o'r cynllun rheoli sef 'Tirlun ac Arfordir' a 'Mynediad, Mwynhau a Chyfrannu' a oedd yn atodiad i'r adroddiad. Nodwyd yr anelir i ddod a gweddiill penodau Rhan 2 o'r cynllun diwygiedig gerbron cyfarfod nesaf y Cyd-Bwyllgor yn yr Hydref.

Rhoddyd cyfle i'r aelodau roi sylwadau, ymatebodd Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn i'r sylwadau fel a ganlyn:

- Bod cyfeiriad at waith plwm a manganis wedi ei gynnwys mewn rhan arall o'r cynllun ond fe ychwanegir cyfeiriad at y gwaith o dan y pennawd 'Nodweddion Arbennig' ym mhennod 'Tirlun ac Arfordir';

- Yr ymhelaethir ymhellach o dan materion ffyrdd yr angen i wneud man welliannau'r i'r A4417 rhwng Nefyn a Llanaelhaearn a fyddai'n sympathetig i'r tirlun o dan y pennawd 'Materion Llosg' ym mhennod 'Tirlun ac Arfordir';
- Yr ychwanegir Tre'r Ceiri o dan y rhestr o'r bryngaerau o dan y pennawd 'Cymeriad y Tirlun' ym mhennod 'Tirlun ac Arfordir';
- Bod cysylltiad rhwng y Cynllun Rheoli a'r Cynllun Datblygu Lleol ar y Cyd a bod yr Uned Polisi Cynllunio ar y Cyd bellach yn derbyn yr angen am gyfeiriad at Gynllun Rheoli'r AHNE yn y cynllun ar y cyd. Fe ychwanegir cyfeiriadau at y Cynllun Datblygu Lleol ar y Cyd yn y cynllun rheoli er mwyn ei wneud yn gryfach;
- Bod y wybodaeth a gynhwysir o ran tyrbinau gwynt o dan bolisi TP8 yn fwriadol benagored er mwyn gallu ymdrin â cheisiadau cynllunio yn unigol. Nodwyd gan mai Cyngor Gwynedd a fyddai'n mabwysiadu'r Cynllun Rheoli y byddai'n rhaid iddo gyd-fynd efo'r Cynllun Datblygu Lleol ar y Cyd ond fe addasir y cynnwys i adlewyrchu'r sylwadau a wnaed yng nghyswllt y cynllun ar y cyd gan gyfeirio at ddatganiad y Cyd-Bwyllgor yng nghyswllt ceisiadau cynllunio am dyrbinau gwynt;
- Yr edrychir ar yr opsiwn o ddiwygio ffurf y cynllun o ran nodi'r wybodaeth gefndirol efo'i gilydd gan fod mwy cynnil o dan y polisiâu;
- Fe gysonir y fersiynau Cymraeg a Saesneg o ran defnydd iaith a defnyddio'r gair 'oppose' yn y Saesneg pan ddefnyddir gwrthsefyll yn y Gymraeg;
- O ran polisi TP3 fe ddiwygir y geiriad i nodi y gwrthsefyllir datblygiadau newydd arwyddocaol a fyddai'n cael effaith niweidiol ar yr AHNE;
- Fe gyfeirir at yr angen i Lywodraeth Cymru weithredu ar yr hawliau crwydro awtomatig a gynhwysir yn Neddf Cefn Gwlad a Hawliau Tramwy 2000 neu greu deddf newydd o ran hawliau mynediad o dan y pennawd 'Materion Llosg' ym mhennod 'Mynediad, Mwynhau a Chyfrannu' lle ymhelaethir ar effaith erydiad arfordirol ar Lwybr yr Arfordir;
- Fe ychwanegir cyfeiriad at y potensial o wirfoddolwyr yn gwneud gwaith ar lwybrau o dan y pennawd 'Materion Llosg' ym mhennod 'Mynediad, Mwynhau a Chyfrannu';
- Nodir cyfeiriad penodol at yr angen i gael llwybr beics rhwng Pwllheli-Llanbedrog-Abersoch ym mhennod 'Mynediad, Mwynhau a Chyfrannu';
- Y disgwylir am gadarnhad o ran niferoedd defnyddwyr o'r Llwyr yr Arfordir gan Swyddog Prosiect Llwyr Arfordir er mwyn eu nodi yn y cynllun.

Cyfeiriodd aelodau at y toriadau ariannol a gymeradwywyd gan y Cyngor. Nodwyd bod angen tynnu sylw at doriadau ariannol i'r Gwasanaeth Morwrol a'r effaith ar yr AHNE. Tynnwyd sylw bod y toriadau ariannol yn golygu na fyddai gofal a rheolaeth ar draeth Nefyn ar ôl y flwyddyn bresennol a bod hyn yn peri pryder. Nodwyd yn ogystal y byddai cau toiledau cyhoeddus yn cael effaith negyddol ar dwristiaeth yn yr ardal.

PENDERFYNWYD:

- (i) derbyn yr adroddiad;**
- (ii) bod Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn yn diwygio'r pennodau drafft yn unol â sylwadau'r Cyd-Bwyllgor.**

Dechreuodd y cyfarfod am 4.35yh a daeth i ben am 6.40yh

CADEIRYDD

Eitem 6

PWYLLGOR	Cydbwyllgor Ymgynghorol AHNE Llŷn
DYDDIAD	22 Tachwedd 2016
TEITL	Gŵyl Arfordir Llŷn
PWRPAS	Diweddarau ar Wyl 2016
AWDUR	Swyddog Prosiectau AHNE Llŷn
ARGYMHELLIAD	Derbyn yr Wybodaeth

1.0 CYFLWYNIAD

- 1.1 Cyflwynir yr adroddiad hon er gwybodaeth i aelodau'r Cydbwyllgor, am weithgareddau Gŵyl Arfordir Llŷn 2016.
- 1.2 Y grwpiau oedd yn cydweithio eleni oedd Gwasanaeth AHNE Llŷn, yr Ymddiriedolaeth Genedlaethol, Amgueddfa Forwrol Llŷn a Phlas Heli.

2.0 GWEITHGAREDDAU PARTNERIAID

- 2.1 Bu'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol yn cynnal Blas y Môr yn Aberdaron a Phorthdinllaen a Diwrnodau Hwyl ym Mhorthor, Llanbedrog a Phorthdinllaen gyda'r gweithgareddau yn amrywio o arddangosiadau coginio cynnyrch lleol, caiacio a gemau i blant. Unwaith eto eleni, bu'r adborth yn dda ymysg ymwelwyr a thrigolion.
- 2.2 Cynhaliodd Amgueddfa Forwrol Llŷn eu sgysiau arferol gyda nifer yn mynychu i gael blas ar hanes lleol megis sgwrs am "Derfysgwyr Yd ac Ysbeilwyr Llongau" gan Mr Glyn Parry a "The Shipwrecks of Llŷn" gyda Mr Chris Holden.
- 2.3 Roedd Sportif Arfordirol Llŷn yn ddigwyddiad ar raddfa fawr fel rhan o'r Wyl gyda Phlas Heli yn cydlynu taith feic heriol o amgylch arfordir y Penrhyn. Cynhaliwyd Hwyl yr Heli hefyd fel digwyddiad cymunedol yn cynnwys stondinau a chyfle i flasau chwaraeon awyr agored amrywiol.

3.0 GWEITHGAREDDAU GWASANAETH AHNE LLŷN

- 3.1 Cynhaliodd y Gwasanaeth AHNE dair taith fel rhan o'r Wyl yn ardaloedd Rhiw, Llanbedrog a Nant Gwrtheyrn. Roedd y teithiau hyn yn seiliedig ar gylchdeithiau sydd wedi eu datblygu fel rhan o brosiect gan Cyngor Gwynedd a ariannwyd gan Gronfa Cymunedau'r Arfordir. Gyda nawdd y Gronfa, mae'r Awdurdod wedi sefydlu 18 cylchdaith yng Ngwynedd oddi ar Lwybr yr Arfordir, gyda'r gobaith o greu buddsoddiad economaidd yn y cymunedau gerllaw.
- 3.2 Bu'r teithiau yn boblogaidd a bu'n gyfle i staff y Gwasanaeth rannu gwybodaeth am AHNE Llŷn a thynnu sylw at ei nodweddion a rhinweddau arbennig.

4.0 TREFNIADAU'R DYFODOL

- 4.1 Mae cyfarfod wedi ei drefnu ar gyfer partneriaid yr Ŵyl o fewn yr wythnosau nesaf ac mae'n fwriad parhau gyda'r un trefniadau o gyd-gynnal a chydweithio ble bynnag bydd cyfle a chynhyrchu taflen wybodaeth. Cafwyd cais hefyd gan gydlynwyr Marchnad Cynnyrch Llŷn i fod yn rhan o'r trafodaethau nesaf er mwyn adnabod cyfleon i gydweithio a datblygu'r Farchnad honno ymhellach.

5.0 ARGYMHELLIAD

- 5.1 Derbyn yr holl wybodaeth uchod.

Eitem 7

PWYLLGOR	Cydbwyllgor Ymgynghorol AHNE Llŷn
DYDDIAD	Tachwedd 22ain 2016
TEITL	Cynllun Datblygu Lleol Gwynedd a Môn 2011-26
PWRPAS	Diweddariad i Aelodau
AWDUR	Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn
ARGYMHELLIAD	Derbyn yr wybodaeth.

1.0 CYFLWYNIAD

- 1.1 Mae Cyngor Gwynedd a Chyngor Sir Môn wedi paratoi Cynllun Datblygu ar y cyd o'r enw Cynllun Datblygu Lleol ar y Cyd Gwynedd a Môn. Bydd yn Cynllun hwn yn disodli'r Cynlluniau Datblygu presennol ac bydd yn weithredol hyd at 2026.
- 1.2 Paratowyd y Cynllun dros gyfnod o rai blynyddoedd gan ddilyn arweiniad a chanllawiau a gyhoeddwyd gan Llywodraeth Cymru mewn amrywiol ddogfennau. Mae'r Gwasanaeth AHNE wedi cyfrannu at ddatblygu strategaeth y Cynllun ac wedi gwneud sylwadau ar wahanol rannau drafft.

2.0 SYLWADAU Y CYDBWYLLGOR YMGYNGHOROL

- 2.1 Ystyriwyd y Cynllun drafft gan y Cydbwyllgor Ymgynghorol yn ystod y cyfnod ymgynghori cyhoeddus a phenderfynwyd gwneud nifer o sylwadau ar faterion yn ymwneud â'r AHNE. Anfonwyd rhain ymlaen i sylw'r Uned Bolisi ar y Cyd.
- 2.2 Bu i'r Uned Bolisi ar y Cyd ystyried yr holl sylwadau a dderbyniwyd ar y Cynllun drafft a phenderfynu gwneud rhai newidiadau i'r Cynllun - eto roedd hyn yn destun i ymgynghori. Roedd rhai o'r newidiadau hyn yn datrys rhai o'r gwrthwynebiadau a wnaed i'r Cynllun ond roedd cyfanswm sylweddol yn parhau ac felly angen cael eu hystyried drwy Archwiliad Cyhoeddus.

3.0 ARCHWILIAD ANNIBYNNOL

- 3.1 Gyda'r Archwiliad Annibynnol roedd 2 Arolygydd yn ystyried yr holl wrthwynebiadau oedd yn parhau i sefyll (h.y heb eu datrys yn sgil y Newidiadau â Ffocws). Roeddent yn ymdrin gyda'r sylwadau trwy drefn ysgrifenedig neu wrandawriad – yn ddibynnol ar ddymuniad y rhai sydd wedi gwneud sylwadau.
- 3.2 Yn achos Cydbwyllgor Ymgynghorol yr AHNE penderfynwyd i'r Arolygwyr ystyried rai sylwadau trwy'r drefn ysgrifenedig a mynychu'r Archwiliad efo nifer o faterion eraill.
- 3.3 Roedd y gwrandawriadau yn cael eu cynnal yn ystod mis Medi mewn gwahanol leoliadau. Roedd y Gwasanaeth AHNE wedi paratoi Datganiadau Ysgrifenedig ar y materion perthnasol a'u cyflwyno i sylw'r Swyddog Rhaglen ymlaen llaw.

- 3.4 Yna bu'r Cadeirydd yn cynrychioli'r Cydbwyllgor mewn gwrandawriad ar faterion yn ymwneud â'r Amgylchedd Naturiol/ Adeiliedig a'r Economi a'r Is-gadeirydd yn y gwrandawriad ar faterion Ynni Adnewyddol.
- 3.5 Y cam nesaf yw bod yr Uned Polisi ar y Cyd yn cyhoeddi cyfres o newidiadau pellach y bwriedir eu gwneud i'r Cynllun Datblygu Lleol - disgwylir i hyn ddigwydd cyn y Nadolig. Yna bydd Adroddiad yr Arolygwyr, fydd yn deilio gyda'r gwrthwynebiadau sydd heb eu datrys, yn cael ei chyhoeddi yn gynnar yn 2017.

4.0 ARGYMHELLIAD

- 4.1 Derbyn yr wybodaeth.

Eitem 8

PWYLLGOR	Cydbwyllgor Ymgynghorol AHNE Llŷn
DYDDIAD	Tachwedd 22ain 2016
TEITL	Tirweddau'r Dyfodol Cymru
PWRPAS	Gwybyddu Aelodau
AWDUR	Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn
ARGYMHELLIAD	Derbyn yr Wybodaeth

1.0 CYFLWYNIAD

- 1.1 Mae'r adroddiad hwn yn cynnwys gwybodaeth am y sefyllfa ddiweddaraf o ran yr Adolygiad o Dirweddau Dynodedig a gomisiynwyd gan Lywodraeth Cymru.

2.0 YR ADOLYGIAD O DIRWEDDAU DYNODEDIG

- 2.1 Yn 2014 penodwyd Panel gan Lywodraeth Cymru i gynnal Adolygiad o Dirweddau Dynodedig Cymru, Roedd Cam 1 o'r Adolygiad yn edrych ar bwmpas y tirluniau dynodedig a manteision/ anfanteision categoreiddio Tirluniau Dynodedig Cymru o dan un math o ddynodiad. Roedd Cam 2 o'r Adolygiad yn ystyried y modd mae'r Parciau Cenedlaethol a'r AHNE yn cael eu rheoli a'u llywodraethu.
- 2.2 Gwnaed sylwadau ar yr Adolygiad gan AHNE Cymru, Awdurdodau'r Parciau Cenedlaethol a nifer o sefydliadau, elusennau, a chyrrff cyhoeddus a phreifat eraill (yn cynnwys y Cydbwyllgor hwn). Yn ogystal, cynhaliodd y Panel nifer o gyfarfodydd trafod gydag unigolion a sefydliadau.

3.0 ADRODDIAD YR ADOLYGIAD

- 3.1 Cyflwynwyd Adroddiad Terfynol y Panel i Lywodraeth Cymru yn Hydref 2015. Roedd yn Adroddiad swmpus yn cynnwys llawer o argymhellion manwl, roedd rhai o'r argymhellion yn cyfeirio at faterion egwyddorol a gweithredu y galleid fod wedi eu cynnwys mewn Atodiad.
- 3.2 Ar ôl derbyn yr Adroddiad Terfynol bu i Lywodraeth Cymru benderfynu sefydlu rhaglen ddatblygu **Tirweddau Dynodedig Cymru**. Pwrpas y rhaglen yma fyddai ystyried yr Adroddiad a materion eraill perthnasol fel Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015.

4.0 TIRWEDDAU'R DYFODOL CYMRU

- 4.1 Penodwyd yr Arglwydd Dafydd Ellis-Thomas yn Gadeirydd ar y broses hon a chynhaliwyd cyfarfod cychwynnol gyda rhanddeiliaid amrywiol yng Nghaerdydd yn mis Tachwedd 2015. Yn dilyn hynny sefydlwyd Grŵp Datblygu (swyddogion ac aelodau yn bennaf) a Gweithgor (academyddion a grwpiau arbenigol yn

bennaf). Penderfynwyd edrych ar 4 maes penodol o ran y Tirweddau Dynodedig sef:

- **Gweledigaeth**
- **Llywodraethau/ Rheoli**
- **Adnoddau**
- **Economi**

- 4.2 Yn dilyn hynny bu proses eithaf manwl o hyfforddiant, datblygu syniadau, trafod opsiynau a phenderfynu ar ddewisiadau (Rhagfyr 2015- Mehefin 2016). Penllanw rhaglen Tirweddau'r Dyfodol Cymru oedd cyfarfod yng Nghaerdydd ar yr 20fed o Fehefin. Yn y cyfarfod hwn penderfynodd yr holl aelodau ar Weledigaeth ar gyfer y Tirweddau'r Dyfodol yn ogystal â mesurau gweithredu yn y meysydd gwaith a nodir uchod.
- 4.3 Yn dilyn hynny mae grŵp bychan wedi bod yn gweithio ar dynnu holl waith y rhaglen Tirweddau'r Dyfodol Cymru at ei gilydd mewn dogfen fyddai yn gosod cyfeiriad at y dyfodol a mesurau ar gyfer y meysydd gwaith. Hefyd gosod y mesurau mewn trefn blaenoriaeth o ran gweithredu – Tymor Byr, Canolig a Hir.
- 4.4 Anfonwyd copi o'r Adroddiad Terfynol drafft allan ddiwedd Hydref a chopi o Atodiad gyda mwy o fanylion o ran gweithredu ychydig yn ddiweddarach (Copïau ar gael gan y Gwasanaeth AHNE os dymunir).
- 4.5 Roedd y Gweithgor a sefydlwyd fel rhan o'r broses gyda'r Arglwydd Dafydd Elis-Thomas yn cadeirio yn ystyried y ddogfen drafft ar Dachwedd y 10fed. Hefyd mae cyfle i wneud sylwadau "o sylwedd" ar yr adroddiad draft erbyn Rhagfyr 1af.
- 4.6 Rhoddir diweddariad pellach ar y mater yn y cyfarfod.

5.0 ARGYMHELLIAD

- 5.1 Derbyn yr wybodaeth

Eitem 9

PWYLLGOR	Cydbwyllgor Ymgynghorol AHNE Llŷn
DYDDIAD	22 Tachwedd 2016
TEITL	Y Gronfa Datblygu Cynaliadwy
PWRPAS	Diweddariad ar y Gronfa Datblygu Cynaliadwy
AWDUR	Swyddog Prosiectau AHNE Llŷn
ARGYMHELLIAD	Derbyn yr Wybodaeth

1.0 CYFLWYNIAD

1.1 Cyflwynir yr adroddiad hon er gwybodaeth i aelodau'r Cydbwyllgor, am sefyllfa'r Gronfa Datblygu Cynaliadwy hyd yma a datblygiadau sydd ar y gweill yn ymwneud â hi.

2.0 GWYBODAETH GYLLIDOL

2.1 Allan o'r **£55,000** oedd yn y Gronfa ar ddechrau 2016/17, mae **£173.67** yn weddill.

2.2 Mae Atodiad 1 yn cynnwys crynodeb.

3.0 GWAITH Y GWASANAETH AHNE

3.1 Mae staff y Gwasanaeth AHNE yn darparu cefnogaeth gyson, arweiniad a chynghor am y Gronfa i ymgeiswyr ac hefyd wedi bod yn hyrwyddo a marchnata drwy'r dulliau canlynol:-

- Llanw Llŷn
- Llygad Llŷn
- Gwefan yr AHNE
- Ras Aredig Sarn a'r Cylch (Stondin Wybodaeth)
- Sioe Nefyn (Stondin Wybodaeth)
- Sioe Tudweiliog (Stondin Wybodaeth)

3.2 Rydym hefyd yn cydweithio yn agos gyda Swyddog Adfywio Bro (Adran Economi a Chymuned Cyngor Gwynedd) sydd yn ein cynorthwyo i hyrwyddo, ac sy'n adnabod prosiectau o fewn y gymuned all elwa o gymorth y Gronfa.

4.0 ARGYMHELLIAD

4.1 Derbyn yr wybodaeth uchod am y Gronfa Datblygu Cynaliadwy.

ATODIAD 1 - CRYNODEB GWARIANT CRONFA DATBLYGU CYNALIADAWY

Cyf.	Enw'r Prosiect	Swm Gynigiwyd	Swm Hawliwyd	Gweddill	Hawlio
				£55,000.00	
	Hawliad Gwasanaeth AHNE - Costau Gweinyddu		£5,500.00	£49,500.00	
16.10	Llyfryn ar Hanes Addysg Amaethyddol	£1,125.00	£1,125.00	£48,375.00	Q3
16.20	Castell Odo	£237.50	£195.50	£48,179.50	Q2
16.30	Meillionnydd	£3,500.00		£44,679.50	
16.40	Cae Chwarae Aberdaron	£16,255.84		£28,423.66	
16.50	Blas y Môr Aberdaron a Phorthdinllaen	£2,165.00	£1,415.00	£27,008.66	Q2
16.60	Blodau Nefyn	£1,500.00	£1,500.00	£25,508.66	Q2
16.70	Plas Carmel	£15,000.00		£10,508.66	
16.80	Arddangosfa - Neuadd Goffa Sarn Mellteyrn	£360.00	£360.00	£10,148.66	Q2
16.90	Gwelliannau i Do Capel Salem, Sarn Mellteyrn	£1,678.52		£8,470.14	
16.10	Sesiynau Blasu Iaith Aberdaron / Nant Gwrtheyrn	£2,500.00		£5,970.14	
16.11	Trol Sets, Nefyn	£900.00		£5,070.14	
16.12	Giât Traddodiadol - Porth Neigwl	£716.47		£4,353.67	
16.13	Cerrig Milltir Llanbedrog	£615.00		£3,738.67	
16.14	Sgyrsiau Hanes Lleol - Bryncroes	£566.00		£3,172.67	
16.15	Prosiect Ffynhonnau - Cadwch Gymru'n Daclus	£2,999.00		£173.67	

Eitem 10

PWYLLGOR	Cydbwyllgor Ymgynghorol AHNE Llŷn
DYDDIAD	22ain o Dachwedd 2016
TEITL	Cynllun Rheoli'r AHNE
PWRPAS	Ystyried y penodau drafft
AWDUR	Rheolwr Gwasanaeth AHNE Llŷn
ARGYMHELLIAD	Derbyn yr Wybodaeth

1.0 CYFLWYNIAD

- 1.1 Cyflwynir yr adroddiad hon i aelodau'r Cydbwyllgor Ymgynghorol er darparu diweddariad ar y gwaith o adolygu Cynllun Rheoli'r AHNE.
- 1.2 Yn sgil Deddf Cefn Gwlad a Hawliau Tramwy 2000 gosodwyd cyfrifoldeb statudol ar Gyngor Gwynedd, fel Awdurdod perthnasol, i baratoi cynllun rheoli ar gyfer yr AHNE ac i adolygu'r cynllun hwnnw bob 5 mlynedd.
- 1.3 Mae gan Cydbwyllgor Ymgynghorol yr AHNE rôl bwysig mewn cynorthwyo i baratoi y Cynllun Rheoli drwy roi sylwadau ac awgrymiadau.

2.0 RHAN 1 O'R CYNLLUN RHEOLI

- 2.1 Mae Rhan 1 o'r Cynllun diwygiedig eisoes wedi ei gyflwyno i'r Cydbwyllgor am sylwadau.

3.0 RHAN 2

- 3.1 Mae'r Gwasanaeth AHNE wedi bod yn gweithio ar Ran 2 y Cynllun. Fel y nodwyd yn flaenorol bwriedir newid ychydig ar ddull Rhan 2 ar gyfer y Cynllun hwn gan greu rhannau/ penodau yn delio gyda gwahanol nodweddion (yn hytrach na gosod popeth gyda'i gilydd mewn un rhan fel yn y cynllun presennol). Hefyd bydd gwybodaeth gefndirol mewn dogfen atodol er gwneud y Cynllun yn haws i'w ddarllen a'i ddilyn.
- 3.2 Bydd pob pennod yn cynnwys cyflwyniad, dadansoddiad o'r nodweddion arbennig, pynciau llosg a pholisiau. Bwriedir cynnwys lluniau i adlewyrchu'r materion y cyfeirir atynt a gwneud y Cynllun yn fwy diddorol.
- 3.3 Bydd rhan olaf Rhan 2 yn cynnwys Cynllun Gweithredu, gyda gweithredoedd penodol yr anelir i'w cyflawni yn ystod cyfnod y Cynllun.
- 3.4 Rhoddwyd ystyriaeth i'r adrannau ar Dirlun ac Arfordir a Mynediad a Mwynhad yn y cyfarfod o'r Cydbwyllgor a gynhaliwyd yng Nghorffennaf 2016. Yn sgil y drafodaeth hynny bydd rahi newidiadau yn cael eu gwneud i'r penodau drafft.

3.5 Ar gyfer y cyfarfod hwn cyflwynir y penodau drafft ar y materion isod i sylw aelodau'r Cydbwyllgor Ymgynghorol. Mae'r penodau i'w gweld yn yr Atodiad.

- **Iaith a Diwylliant**
- **Yr Amgylchedd Hanesyddol**

3.6 Bydd y penodau ar y pynciau sydd yn weddill yn cael eu cyflwyno i'r cyfarfod nesaf o'r Cydbwyllgor.

4.0 ARGYMHELLIAD

4.1 I ystyried y penodau drafft sydd wedi eu hatodi.

4.2 I awgrymu newidiadau neu welliannau.

Iaith a Diwylliant

Cyflwyniad

Mae'r iaith Gymraeg yn rhan greiddiol o Benrhyn Llŷn. Dyma iaith lafar yr ardal ar hyd y canrifoedd, iaith addyg a chrefydd. Dengys Cyfrifiad 2011 fod 71.8% o boblogaeth cymunedau'r AHNE yn gallu siarad yr iaith, ac mae hyn yn parhau gyda'r uchaf drwy Gymru. Mae llawer iawn o bolisiâu, strategaethau a chynlluniau mewn lle i gynnal y Gymraeg a'i chryfhau ar gyfer y dyfodol - yn genedlaethol gan Lywodraeth Cymru (megis strategaeth Iaith Fyw: Iaith Byw 2012-17), ac hefyd ar lefel sirol.

Yma yng Ngwynedd, mae'r corff Hunaniaith yn parhau i weithredu fel Menter Iaith yn y sir, ac yn gweithio law yn llaw â Chyngor Gwynedd, ac mewn partneriaeth gyda nifer o gyrff eraill gyda'r nod o gryfhau'r Gymraeg fel iaith ar yr aelwyd, yn yr ysgol, yn y gymuned ac yn y gweithle. Lansiodd Strategaeth Iaith Gwynedd (2014-17) yn Nhachwedd 2014 a'r darged yw

“sichrau cynnydd o 5% yng nghanran y boblogaeth sydd yn gallu siarad Cymraeg yng Ngwynedd erbyn 2021”.

Mae Cyngor Gwynedd fel Awdurdod Lleol yn gwneud llawer i gynnal yr iaith Gymraeg. Cymraeg yw iaith weinyddol y Cyngor ac mae'r corff wedi ymrwmo i Safonau'r Iaith Gymraeg a osodir gan Lywodraeth Cymru dan Adran 4A Mesur y Gymraeg (Cymru) 2011. Mae Polisi Iaith Gymraeg Gwynedd 2016 yn nodi sut y bydd y Cyngor a'i weithwyr yn mynd ati i gynllunio a darparu er mwyn sichrau bod pob gwasanaeth yn ateb angen y boblogaeth leol o safbwynt ieithyddol. Bydd hefyd yn sichrau cydymffurfiaeth y Cyngor â'r Safonau Iaith a nodwyd uchod.

Mae gan Adran Addysg Cyngor Gwynedd bolisi iaith blaengar hefyd sydd yn gymorth mawr i sichrau fod plant di-Gymraeg yn cael eu cymhathu i'r gymuned leol. Datblygwyd cynlluniau arloesol dros y blynyddoedd diweddaf, megis Siarter Iaith Ysgolion Cynradd Gwynedd, sy'n hyrwyddo ac annog defnydd plant o'r iaith Gymraeg yn eu bywyd bob dydd.

Law yn llaw â'r iaith, mae diwylliant arbennig Llŷn yn rhan greiddiol o fywyd yma - yn gyfuniad cyfoethog o hanesion, chwedlau, ofergoelion, dywediadau a chymeriadau. Mae'n cynnwys hefyd enwau tai, ffermydd, caeau a'r holl nodweddion hanesyddol ac olion diwylliannol ac ati sydd i'w gweld ledled y Penrhyn. Yn ogystal mae dylanwadau hanesyddol, gwerthoedd, agweddau, credoau ac ofergoelion hefyd yn rhan o'r diwylliant hwn.

Ceir gwybodaeth fanwl ar wahanol agweddau o'r diwylliant mewn llyfrau hanes lleol, llenyddiaeth a barddoniaeth ac ar gof y trigolion lleol.

Prif Nod

CYNNAL, GWARCHOD A HYRWYDDO DIWYLLIANT UNIGRYW LLŶN A'R IAITH GYMRAEG.

Nodweddion Arbennig

Yr Iaith Gymraeg

Hyd at ganol y ganrif ddiwethaf roedd bron yr holl boblogaeth yn siarad y Gymraeg fel iaith gyntaf ac roedd llawer na allai siarad unrhyw Saesneg o gwbl. Dyma yw prif iaith Penrhyn Llŷn ac fe'i defnyddir hi yn ddyddiol yn y cartref, yr ysgol, y siop, yn y mannau gwaith ac ar y stryd. Hefyd mae'r iaith yn weledol ym mhob man, ar arwyddion a phosteri. Mae papur bro "Llanw Llŷn" yn parhau i gael ei gyhoeddi yn uniaith Gymraeg bob mis.

Enwau Cymraeg sydd ar leoliadau yn Llŷn, er bod enghreifftiau o enwau Saesneg yn cael eu creu a'u defnyddio ar wahanol leoliadau sy'n boblogaidd ymysg ymwelwyr fel Porthor (Whistling Sands) a Phorth Neigwl (Hell's Mouth).

Mae enwau Cymraeg safleoedd a nodweddion hanesyddol yn dal eu tir, ac hefyd caeau amaethyddol a gwelwyd cyfoeth o enwau diddorol yn cael eu hamlygu mewn prosiectau diweddar megis Prosiect Cynefin a gwaith ymchwil a wnaethpwyd ar ran Gwasanaeth AHNE Llŷn. Mae'r enwau hyn yn ddrych o'r gorffennol i ni ac yn gallu dweud llawer am bobl a chymdeithas.

Cymraeg yw iaith llenyddiaeth leol a chymdeithasau lleol hefyd gan fwyaf. Un peth sydd yn arwydd o gyflwr y Gymraeg sydd ddim yn cael ei ddangos gan ffigyrau moel yw'r nifer o ddigwyddiadau a gweithgareddau sy'n uniaith Gymraeg yn Llŷn. Mae hyn yn dangos cryfder yr iaith yn yr ardal. Nid oes gwybodaeth fanwl am ddigwyddiadau uniaith Gymraeg yn lleol ond dyma'r prif rai:

Cyfarfodydd Cyngor Sir (gyda chyfieithu ar y pryd os oes angen)

Cyfarfodydd Cyngor Cymuned

Cyfarfodydd Llywodraethwyr a Rhieni ysgolion

Nosweithiau adloniant Cymraeg

Cylch Llenyddol Llŷn
Merched y Wawr
Yr Urdd
Clybiau Ffermwyr Ieuanc
Clybiau hanes, llenyddiaeth a chymdeithasol lleol
Eisteddfodau lleol
Oedfaon ac Ysgolion Sul yn y capeli a rhai Eglwysi.

Gwelwyd gostyngiad yn y nifer o siaradwyr Cymraeg yng nghymunedau'r AHNE yng nghyfrifiad 2011 (71.8% o'i gymharu â 72.3% yn 2001). Bydd angen sicrhau yn y dyfodol fod cefnogaeth i'w gwarchod a'i chryfhau fel bod yr iaith a'r diwylliant yn parhau yn greiddiol yn ein cymunedau.

Diwylliant Crefydd Chwaraeodd crefydd rhan bwysig yn niwylliant Llŷn dros y canrifoedd. O gyfnod Cristnogaeth gynnar, oes y seintiau, teithiau'r pererinion i Enlli a'r eglwysi ac un ddiweddarach i gyfnodau Protestaniaeth, Piwritaniaeth, Methodistiaeth ac yn y blaen.

Yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg y bu chwyldro crefyddol mawr a bu cynnydd aruthrol mewn cynulleidfaoedd ac adeiladu capeli ar raddfa fawr. Y Methodistiaid Calфинаidd neu'r Hen Gorff, a ddatblygodd gyflymaf ac erbyn canol y ganrif roedd ganddynt gymaint o gapeli â'r cyrff anghydfurfiol eraill, sef yr Eglwys Anglicanaidd, Annibynwyr, y Wesleaid a'r Bedyddwyr, gyda'i gilydd. Yn fuan iawn roedd capeli ym mhob pentref, rhai mewn rhai ardaloedd digon gwledig tra yn mewn prif bentrefi megis Nefyn, Aberdaron a Trefor roedd nifer capeli gan nifer o wahanol enwadau.

Mae crefydd wedi parhau'n bwysig ym mywyd diwylliannol yr ardal hyd heddiw er bu edwino sylweddol mewn cyfarfodydd a chynulleidfaoedd ers canol yr ugeinfed ganrif.

Bellach, mae nifer helaeth o eglwysi a chapeli i'w gweld ledled y Penrhyn. Mae nifer fawr wedi cau, rhai wedi eu troi yn dai, fflatiau, gweithdai neu at rhyw ddefnydd arall. Er hyn, maent yn adlais a chofnod o gyfnodau diddorol a phwysig yn ein diwylliant yn ogystal â nodweddion pwysig yn ein hamgylchedd hanesyddol.

Celf a Llên Mae Llŷn wedi bod yn ysbrydoliaeth i lawer iawn o feirdd ac arlunwyr nodedig dros y canrifoedd. Ymysg enwau amlwg mae Cynan a J. Glyn Davies, T.Rowland Hughes a Meirion MacIntyre Huws.

O ran rhyddiaith mae enghreifftiau o sawl awdur lleol amlwg gyda llawer o'u gweithiau yn dathlu hanes, diwylliant a harddwch arbennig yr ardal. Ceir nofelau hanesyddol hefyd yn ystod y blynyddoedd sydd wedi bod yn ddrych o'n cymdeithas mewn cyfnodau penodol dros y canrifoedd.

Ceir nifer o arlunwyr hefyd sy'n parhau i gael eu dylanwadu gan harddwch a nodweddion arbennig yr ardal. Arddangosir gweithiau yn Oriol Plas Glyn y Weddw ac yn Oriol Tonnau, Pwllheli. Ceir arddangosfa flynyddol hefyd o waith y grŵp lleol, Arlunwyr Sarn. Roedd arddangosfa 2016 wedi ei seilio ar gerdd enwog Meirion MacIntyre Huws, Penrhyn Llŷn.

Eisteddfodau - Mae Eisteddfodau yn rhan bwysig o ddiwylliant Cymru gyfan ac yn rhinwedd arbennig ac unigryw i'r genedl. Yn Llŷn, mae nifer o gapeli, eglwysi ac ysgolion yn ogystal â chlybiau'r Ffermwyr Ifanc a'r Urdd yn cynnal Eisteddfodau.

Ymysg Eisteddfodau yn yr AHNE ei hun, mae Eisteddfod Gadeiriol Aelhaearn a gynhelir bob mis Tachwedd, ac Eisteddfod Flynyddol Uwchmynydd MC sy'n digwydd ar ddydd Llun y Pasg.

Llên gwerin - Mae llên gwerin yr ardal yn llawn o ofergoelion am y tylwyth teg, bwganod, dewiniaid a gwrachod, ac enwid rhai o nodweddion lleol ar ôl y coelion hyn megis Cae'r Bwgan (ym Mhwlldefaid, Aberdaron) a'r Goeden Bechod (ger Ty'n y Coed, Nefyn). Hefyd, ceir nifer o chwedlau sy'n amlwg yn niwylliant Cymru yn hynu o Llŷn megis chwedl Castellmarch a hanes Rhys a Meinir sydd wedi ei lleoli yn Nant Gwrtheyrn. Mae cysylltiad rhwng yr ardal hefyd â cheinciau'r Mabinogi megis Maen Dylan, Dinas Dinlle a Chaer Arianrhod.

Fel pob ardal mae gan Llŷn hefyd ei chymeriadau ac mae ymwybyddiaeth am y rhai amlycaf wedi goroesi hyd heddiw. Mae Dic Aberdaron yn gymeriad hanesyddol oedd yn siarad hyd at bymtheg o ieithoedd yn ôl y sôn. Mae cyfeiriadau tuag ato mewn llenyddiaeth a barddoniaeth. Roedd Thomas Love Duncome Jones Parry, Madryn yn gymeriad lliwgar sydd wedi gadael ei farc.

Fel llawer man arall mae sôn am gysylltiad rhwng Y Brenin Arthur ag Ynys Enlli a Llŷn. Mae Chris Barber (1993) yn gwneud cais cryf yn ei lyfr 'Journey to Avalon' mai ym Mhorth Cadlan ger Aberdaron y bu Brwydr Camlan ac Enlli oedd Ynys Afallon.

Mae Ynys Enlli ei hun yn leoliad amlwg a phwysig o fewn ein diwylliant, gyda chefnidir a thraddodiad sanctaidd cryf iawn. Mae'n debyg y sefydlwyd yn

fynachlog gyntaf ar yr ynys rhwng 516 a 542 OC. Cadfan oedd yr Abad cyntaf ac fe'i dilynwyd ef gan Lleuddad a gafodd ddylanwad mawr ar Enlli a rhannau o Llŷn. Ymysg y Seintiau y dywedir iddynt gael eu claddu ar yr ynys mae Dyfrig, Deiniol, Trillo, Padarn, Mael a Maugant ac yn ôl traddodiad mae 20,000 o saint wedi eu claddu yno. Oherwydd statws crefyddol arbennig yr ynys datblygodd yn ganolfan pererindod enwog iawn.

Ffordd o Fyw - Mae ffermio wedi bod yn ddiwydiant a ffordd o fyw yn Llŷn ers canrifoedd gan gynnal unigolion, teuluoedd, gweision ac uchelwyr. Mae yna fyrdd o arferion, straeon, dywediadau a chymeriadau yn gysylltiedig â ffermio yn yr ardal. Hefyd mae ffermio wedi chwarae rhan bwysig iawn o ran cynnal pobol, cymunedau a diwylliant Llŷn gan gynnwys yr iaith Gymraeg. Er y newidiadau mawr sydd wedi digwydd yn ystod y blynyddoedd diwethaf mae llawer o ffermydd cymysg teuluol yn parhau a dilyniant o'r tad i'r mab yn gyffredin. Yn ddiweddar gwelwyd bri unwaith eto ar hen draddodiadau ac mewn digwyddiadau megis Ras Aredig Sarn a'r Cylch a Ras Gŵn Defaid y Rhiw.

Mae trigolion Llŷn hefyd wedi pysgota a chewylla ers cyn cof. Datblygodd Nefyn a Phorthdinllaen yn borthladdoedd penwaig pwysig yn y 18fed ganrif ac mae'r penwaig ar arfbais Nefyn hyd heddiw. Mae rhai pysgotwyr llawn amser yn Llŷn heddiw yn bennaf allan o Borth Meudwy, Porthdinllaen a Nefyn ac mae cimychiaid a chrancod yn parhau yn gynnyrch lleol pwysig.

Erbyn heddiw porthladdoedd pleser yn bennaf yw rhai Llŷn ac mae hanes lliwgar a bywiog y gorffennol yn atgof pell. Mae amryw o hanesion a cherddi i'w gael am ddylanwad cryf mae'r môr wedi ei gael ar yr ardal. Ceir hefyd stôr o wybodaeth ac arddangosfeydd diddorol yn Amgueddfa Forwol Llŷn yn Nefyn.

Chwareli a chloddio mwynau – Mae'r chwaeli ithfaen a'r mwynfeydd amrywiol yn Llŷn hefyd wedi cyfrannu yn fawr at ein diwylliant ac mae eu olion yn amlwg ac yn rhan annatod o hunaniaith yr ardal.

Yn sgil y galw am gerrig ithfaen yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg datblygwyd nifer o chwareli ar fryniau igneidd yn Llŷn. Roedd gwaith i bobol leol yn y chwareli ond hefyd daeth chwarelwyr o ardaloedd eraill a bu i rai o'r bobol yma gartrefu yn Llŷn a dod yn rhan o'r gymdeithas yma.

Dechreuodd gwaith manganîs yn Rhiw yn 1827 ac erbyn 1840 roedd 50 yn gweithio yno. Bu gweithio prysur yn Rhiw yn ystod y ddau ryfel byd ac amcangyfrif fod 196,770 tunnell wedi ei gynhyrchu yno rhwng 1894 a 1945. Bu cloddio hefyd am blwm yn ardal Llanengan a Bwlchtocyn ac mae'r corn uchel a

welir ynghanol y pentref yn dyst i'r gwaith a fu. Eto daeth mwynwyr o ardaloedd eraill i weithio yn y gweithfeydd hyn ag ymsefydlu yn Llŷn a dyma sydd i gyfri am rai o'r cyfenwau dieithr sydd i'w gweld ar restrau cyfrifiad yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn yr ardal hon.

Er mwyn gwasanaethu'r diwydiannau cerrig a mwyn datblygwyd glanfeydd megis ar gyfer allforio cerrig ithfaen yn Nhrefor, Porth y Nant a Charreg y Llam ac ym Mhorth Neigwl a Phorth Ysgo ar gyfer llongau oedd yn cario manganîs o ardal y Rhiw. Mae olion rhai o'r strwythurau hyn i'w gweld hyd heddiw.

Dros y canrifoedd felly, mae ein hiaith a'n diwylliant diddorol a chyfoethog wedi ffynnu law yn llaw ac maent yn cyfrannu yn fawr at gymeriad yr AHNE a ffordd o fyw ein cymunedau hyd heddiw.

Materion Llosg

Allfudo Pobl Ifanc

Un o'r prif bynciau llosg o ran yr effaith ar iaith a diwylliant Llŷn yw'r tueddiad ymysg nifer o bobl ifanc i fudo o'r ardal. Mae hyn am nifer o resymau gwahanol megis diffyg cyfleon gwaith addas, gadael i astudio cyrsiau addysg bellach ac hefyd yr apêl i brofi bywyd mewn trefi a dinasoedd. Os oes dymuniad gan bobl leol i fyw a gweithio yn yr ardal, mae'n bwysig ceisio sicrhau fod cyfleoedd ar gael iddynt ac amrywiaeth o swyddi a chyrsiau amrywiol ac addas. Mae'n bwysig hefyd codi ymwybyddiaeth ymysg pobl ifanc am fanteision byw yn lleol.

Mudo i'r Ardal

Ceir nifer o deuluoedd o ardaloedd eraill yn penderfynu symud i Llŷn. Mae pobol yn ymddeol a dod i Llŷn i fyw hefyd - mae astudiaethau yn dangos fod y bobl yma yn aml wedi treulio gwyliau yn yr ardal neu yn berchen ar dŷ haf yma. Mae hyn yn effaith nid yn unig yn ieithyddol, ond hefyd yn effaith ar ddiwylliant neu hanes lleol hefyd. Dylid sicrhau fod mentrau ar gael i fewnfudwyr chwarae rhan yn y gymuned, bod yn ymwybodol o'r hanes a'r diwylliant a'u pwysigrwydd, a dysgu'r Gymraeg.

Twristiaeth

Er bod twristiaeth i'w groesawu i'r ardal, mae astudiaethau yn y gorffennol wedi dangos fod cysylltiad rhwng twristiaeth, mewnfudo i'r ardal a gostyngiad yn y nifer o siaradwyr Cymraeg. Buasai mentrau i gyfyngu effaith niweidiol twristiaeth ar yr iaith a'r diwylliant o fudd a chodi ymwybyddiaeth.

Atyniadau modern

Bellach mae llawer o wahanol gyfleon hamdden a chwaraeon ar gael gan olygu fod llai o fynd i'r capeli a'r eglwysi a bod rhai o'r hen arferion yn mynd yn angof. Mae angen rhagor o fentrau sy'n cryfhau apêl hanes a diwylliant cynhenid yr ardal, a hynny i drigolion ac ymwelwyr. Buasai o fudd rhoi mwy o gefnogaeth i weithgareddau traddodiadol megis Treialon Cŵn Defaid a'r Ras Aredig flynyddol.

Y Cyfryngau

Mae ffilmiau, rhaglenni teledu amrywiol a'r we fyd eang yn dylanwadu'n fawr ar ddiddordebau plant, pobol ifanc ac oedolion. Mae cyfle yma i ddatblygu mentrau i gyfleu hanes a diwylliant lleol mewn modd atyniadol a chynnig cefnogaeth i weithgareddau Cymraeg a Chymreig. Mae cyfle hefyd i ddefnyddio cyfryngau cymdeithasol i godi ymwybyddiaeth.

Nifer o siaradwyr Cymraeg, Cymunedau'r AHNE

Cymuned	1981	1991	2001	2011
Aberdaron	89.5	77.1	76.6	74.2
Botwnnog	85.5	81.5	78.3	75.9
Buan	82.1	75.1	74.1	74.3
Clynnog	80.3	72.6	69.3	73.2
Llanaelhaearn	90.9	83.4	81.1	73.8
Llanbedrog	73.2	53.5	55.6	54
Llanengan	71.5	63.0	59.8	63.4
Nefyn	84.5	77.8	78.6	76.1
Pistyll	85.7	78.0	74.9	-
Tudweiliog	86.4	84.9	75.0	73.9
Morfa Nefyn				72

Polisiau

IP 1 CEFNOGI GWEITHGAREDDAU ADLONIADOL A DIWYLLIANNOL YN YR IAITH GYMRAEG

Ceir nifer o weithgareddau yn yr ardal yn amrywio o Eisteddfodau, sgysiau a darlithoedd i dreialon cŵn defaid ac ati. Maent oll yn ddigwyddiadau pwysig o ran cynnal a hyrwyddo'r diwylliant a'r iaith Gymraeg ac yn werthfawr o ran lles cymdeithasol trigolion yr ardal. Yn ddiweddar gwelwyd enghreifftiau da o gymunedau y ailafael mewn digwyddiadau traddodiadol oedd wedi edwino megis dathlu Gŵyl Ifan. Oherwydd eu pwysigrwydd o ran cynnal diwylliant a hanes bydd y Gwasanaeth AHNE a phartneriaid yn cefnogi gweithgareddau o'r fath trwy wahanol ffyrdd ac yn codi ymwybyddiaeth ohonynt.

IP 2 HYRWYDDO DEFNYDD O'R IAITH GYMRAEG YMYSG BUSNESAU A SEFYDLIADAU YN LLŶN.

Er fod llawer o fusnesau a chwmnïau lleol yn defnyddio'r Gymraeg, credir fod cyfle i annog eraill i roi mwy o sylw a blaenoriaeth i'r Gymraeg o ran arwyddion, hysbysebion, safleoedd gwe a staff. Mae hyrwyddo ac annog busnesau a sefydliadau'r ardal i ddefnyddio'r Gymraeg yn hollbwysig er mwyn ei pharhad fel prif iaith yr ardal a chynnal cymeriad Cymreig yr ardal. Hefyd, bydd ei hyrwyddo ymysg ymwelwyr i'r ardal yn amlygu ein diwylliant a'n treftadaeth arbennig.

IP 3 CEFNOGI MENTRAU SY'N COFNODI ELFENNAU PWYSIG O'R DIWYLLIANT LLEOL A CHODI YMWHYBYDDIAETH AM ELFENNAU O DDIWYLLIANT ARBENNIG YR ARDAL.

Nid mewn llyfrau yn unig mae cofnod o'n diwylliant, mae lluniau, ffotograffau, ffilmiau ac atgofion o bob math hefyd yn bwysig. Bydd Gwasanaeth AHNE Llŷn a phartneriaid eraill fel Amgueddfa Forwrol Llŷn, Yr Ymddiriedolaeth Genedlaethol ac Oriel Plas Glyn y Weddw yn cefnogi mentrau i gofnodi ein diwylliant unigryw a'i rannu ar gyfer cenedlaethau'r presennol a'r dyfodol.

IP 4 RHOI PWYSLAIS AR DDATHLU DIWYLLIANT A THRADDODIADAU'R ARDAL TRWY GELF, LLENYDDIAETH A BARDDONIAETH.

Yn ogystal â chofnodi agweddau o'n hanes, diwylliant a thraddodiadau mae'n bwysig eu dathlu trwy gelf, llenyddiaeth a barddoniaeth. Mae llawer yn digwydd ar hyn o bryd - yn amrywio o'r Eisteddfodau lleol i wyliau

cell, arddangosfeydd a chystadlaethau. Mae Gwasanaeth AHNE Llŷn, Cyngor Gwynedd a phartneriaid eraill yn awyddus i weld ffyniant gweithgareddau o'r fath ac am eu cefnogi trwy gwahanol ddulliau yn cynnwys cefnogaeth ariannol os bydd cyllid ar gael.

IP 5. CODI YMWYBYDDIAETH AM YR IAITH GYMRAEG A'R CYFLEON I'W DYSGU YMYSG YMWELWYR A MEWNFUDWYR.

Llŷn yw un o'r ardaloedd gyda'r canran mwyaf o siaradwyr Cymraeg yng Nghymru ac mae'r iaith yn rhan greiddiol o gymeriad yr ardal. Felly, yn ogystal â chefnogi gweithgareddau ymysg siaradwyr presennol mae'n bwysig sicrhau cyfleon i ddysgu Cymraeg a dysgu am ein diwylliant i bobl sydd unai yn ymweld â'r ardal neu yn mudo yma.

Ceir amryw o gyfleoedd megis trwy cyrsiau coleg addysg bellach, cyrsiau Canolfan Iaith a Threftadaeth Nant Gwrtheyrn a mentrau lleol. Anelir i godi ymwybyddiaeth am y cyfleoedd hynny drwy wahanol ddulliau fel hysbysebion, sesiynau blasu, erthyglau mewn cylchgronau, dyddiau agored ayb.

Yr Amgylchedd Hanesyddol

Ffeithiau Allweddol

55 o Henebion Cofrestriedig yn yr AHNE, a nifer eraill gerllaw
249 o Adeiladau Rhestriedig a nifer yn yr ardaloedd gerllaw.
7 adeilad Gradd I, sef yr adeiladau mwyaf arbennig.
11 Ardal Cadwraeth yn yr AHNE neu gerllaw
1 Gardd Gofrestriedig – Plas Glyn y Weddw
Rhan o'r AHNE o fewn ardal wedi ei chynnwys ar y Gofrestr o Dirluniau o Ddiddordeb hanesyddol Eithriadol yng Nghymru.

Cyflwyniad

Mae'r cysyniad o Amgylchedd Hanesyddol yn eang ac yn cynnwys pob agwedd o ddylanwad dynol o'r cyfnod cyn hanesyddol hyd at heddiw. Mae'n cynnwys olion archaeolegol dan y ddaear, gweddillion hen anheddiadau, adeiladau a strwythurau hanesyddol, ffermydd a therfynnau caeau, olion chwareli a gweithfeydd yn ogystal a pharciau a gerddi.

Mae olion perswyliaeth pobol yn rhan annatod o dirlun Llŷn ac wedi dylanwadu llawer ar sut mae'r ardal yn edrych erbyn heddiw. Dros y canrifoedd mae gwanahol genhedlaethau a charfannau o bobol wedi dylanwadu ar y tirlun i greu amgylchedd hanesyddol gymhleth, ond diddorol, gyda chymeriad a naws arbennig.

Mae yma llawer o geirydd o Oes yr Haearn, Meini Hirion, Cromlechi, Terfynnau Caeau Hanesyddol, Ffynhonnau ac Eglwysi hynafol. Hefyd mae olion chwareli a chloddio mwyn yn amlwg ar y tirlun ac mae pentrefi bychan, bythynnod gwledig a thai fferm hanesyddol yn nodweddiadol o'r ardal. Gyda'i gilydd mae'r holl olion hyn yn creu cyfanwaith sy'n rhoi cymeriad unigryw i Benrhyn Llŷn.

Oherwydd nad oes llawer o ddatblygu wedi bod yn yr ardal mae llawer o olion hanesyddol wedi goroesi. Mae nifer o gromlechi a meini hirion yn dal i'w gweld yn eu lleoliad gwreiddiol a nodweddion fel cerrig milltir yn dal ar ochrau'r ffyrdd gwledig. Er fod llawer o'r tir wedi ei amaethu a'i wella mae rhannau eang o diroedd comin sydd yn rosdir prin a phatrwm hanesyddol o gaeau bach wedi goroesi mewn rhai ardaloedd fel y Rhiw ac Uwchmynydd.

Mae adeiladau hanesyddol yn bwysig ac yn ddiddorol oherwydd eu bod yn dangos traddodiad adeiladau yr ardal ac yn dangos pensaernïaeth nodweddiadol dros wahanol gyfnodau. Er enghraifft credir yn ôl traddodiad fod rhai o'r bythynnod bychan sydd yn rhan o dirlun Llŷn wedi eu seilio ar "dai unnos". Adeiladwyd y bythynnod yma ar diroedd comin gyda'r deunyddiau oedd agosaf i law, sef pridd, cerrig a thywyrch. Ar y llaw arall roedd tai'r dosbarth uwch yn cael eu codi o gerrig wedi eu trin a llechi gorau - dyma'r tai ffermydd mawr a phlasdai bychain. Mae gerddi hanesyddol yn gysylltiedig â rhai o'r plastai er enghraifft Plas yn Rhiw a Phlas Cefnamwlch.

Mae'r adeiladau hanesyddol pwysicaf yn cael eu rhestru gan Cadw i ddosbarth Gradd I, II* neu II. Adeiladau Gradd I yw'r rhai mwyaf arbennig a gwerthfawr a Gradd II* yn arbennig tra mae Gradd II eto yn werthfawr ond yn fwy cyffredin. Penderfynodd Cyngor Gwynedd

mewn partneriaeth gyda Cadw gomisiynu arolwg manwl o'r holl adeiladau rhestredig yn y sir yn 2003 (ac eithrio ardal y Parc Cenedlaethol). Fel rhan o'r astudiaeth fe ymwelwyd â phob adeilad rhestredig yn ardal Cyngor Gwynedd. Tynnwyd lluniau, aseswyd cyflwr a nodwyd defnydd presennol pob adeilad. Roedd adeiladau yn cael eu sgorio ar sail eu cyflwr gan asesu materion megis cyflwr waliau, to, drysau, offer cario dŵr.

Gwnaed Arolwg gan Cwmni Handley yn 2007 mae gwybodaeth fanwl, drylwyr a diweddar ar gael am adeiladau a strwythurau rhestredig, sef yr adeiladau hanesyddol pwysicaf. Mae'r wybodaeth yn cael ei chrynhai ar ffurf tabl (gweler yr Atodiad) sydd yn cyfeirio at y nifer, gradd a chyflwr yn ôl canlyniadau Arolwg a gynhaliwyd ar ran Cyngor Gwynedd

Mae llawer o adeiladau hanesyddol – fel y ffermdai, adeiladau amaethyddol, eglwysi a chapeli yn parhau i gael eu defnyddio er mae rhai yn segur ac yn dadfaelïoi. Mae'n bwysig anelu i gynnal a chadw adeiladau hanesyddol a chynnal eu cymeriad arbennig – boed yn adeiladau unigol neu glwstwr o adeiladau fel canol pentrefi.

Mae olion archeolegol a hanesyddol yn bwysig am eu bod yn brawf ac yn gofnod o sut roedd cenedlaethau'r gorffennol yn byw a gweithio. Mae'r olion yn fodd i gysylltu'r gorffennol a'r presennol a dangos sut roedd ein cyndeidiau yn byw. Gall olion hanesyddol fod yn adnodd addysgol cryf a byw ar gyfer plant, pobol leol ac ymwelwyr i'r ardal. O'u cyflwyno mewn ffordd effeithiol bydd yr adnoddau hyn a gwybodaeth amdanynt yn creu ac ennyn diddordeb.

Mae olion hanesyddol yn adnodd pwysig ac yn faes lle mae cyfle i godi ymwybyddiaeth a denu rhagor i'r ardal i'w gweld a'u mwynhau. Hefyd drwy ddod yn ymwybodol o'r adnoddau hanesyddol sylweddol sydd yma bydd cyfle i werthfawrogi cefndir a hanes yr ardal a'i phobol yn well. Bydd hyn yn ei dro yn sicrhau gwerthfawrogiad a pharch at yr ardal, ei hadnoddau a'r cymunedau lleol.

Mae Llŷn ac Ynys Enlli yn un o 36 o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Eithriadol yng Nghymru ar y Gofrestr a baratowyd gan Cadw, Cyngor Cefn Gwlad Cymru ac ICOMOS (Cyngor Rhyngwladol ar Henebion a Safleoedd). Cafodd ardal Llŷn ei chynnwys ar y Gofrestr oherwydd bod yma lawer o olion bychan o wahanol gyfnodau sydd yn dangos dilyniant a datblygiad dros amser. Mae ardal Llŷn i gyd (i'r gorllewin o ffordd yr A499 – Pwllheli – Trefor) wedi ei gynnwys ar y Gofrestr sydd yn nodi: “mae yma gyfoeth ac amrywiaeth mawr a digyffelyb, ran amlaf o nodweddion archeolegol a hanesyddol ar raddfa lai, sydd gyda'i gilydd yn ffurfio cyfanrwydd cydlynol ac integreiddiedig, gan arddangos parhad ac undod tiriogaethol Llŷn ers efallai adegau cynhanesyddol.”

Mae Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd wedi ymgymryd â gwaith o ran asesu cymeriad hanesyddol gwahanol ardaloedd yng Ngwynedd. Pwrpas y gwaith yw adnabod nodweddion pwysicaf a chymeriad hanesyddol penodol y gwahanol ardaloedd a gosod argymhellion ar gyfer rheolaeth yn y dyfodol. Mae'r astudiaeth yn crynhai cymeriad hanesyddol ardal Llŷn yn effeithiol dan nifer o themâu, hefyd mae 22 is-ardal o wahanol gymeriad tirwedd hanesyddol wedi eu diffinio a dadansoddiad ohonynt ar sail hanes, ffurfiau tirlun a phrosesau allweddol. Gellir cael gwybodaeth fanwl ar safle we Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd (www.heneb.co.uk).

Cadw sydd yn gyfrifol am warchodaeth yr adnoddau hanesyddol pwysicaf yng Nghymru. Dynodir yr olion hanesyddol pwysicaf yn Henebion Rhestredig ac maent yn derbyn gwarchodaeth yn sgil hynny. Mae Cadw hefyd yn gyfrifol am asesu cyflwr yr Henebion

Rhestredig. Yn ogystal mae Cadw yn gyfrifol am rhestru adeiladau a strwythurau ar sail eu diddordeb hanesyddol neu bensaernïol arbennig yn ôl eu pwysigrwydd (Graddfa I II* II). Y Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru (CBHC) sy'n gyfrifol am ymchwilio a cofnodi archaeoleg, adeiladau, tirweddau ac olion arforol o'r cyfnod cynhanesyddol hyd heddiw.

Rhoddir arweiniad polisi ar yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru gan Llywodraeth Cymru yn Polisi Cynllunio Cymru (Pennod 6) ac mae Nodyn Polisi Technegol ar y pwnc yn cael ei barotoi yn ystod 2016. Mae Cyngor Gwynedd yn gyfrifol am baratoi Cynllun Datblygu sydd yn cynnwys polisiau cynllunio ar gynnal a gwarchod agweddau o'r amgylchedd hanesyddol.

Nid oes gwasanaeth Archaeolegol yng Nghyngor Gwynedd bellach ond darperir gwasanaeth gwerthfawr gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd. Mae'r Ymddiriedolaeth yn gyfrifol am Y Gofrestr Amgylchedd Hanesyddol ac am ddarparu gwybodaeth ac arweiniad ar faterion cynllunio a chadwraeth.

O ran adeiladau mae Swyddog Cadwraeth Adeiladau yng Nghyngor Gwynedd a derbynnir cyngor arbenigol gan sefydliadau fel y Cadw a'r Georgian Society. Hefyd mae Cyngor Gwynedd yn medru gwarchod adeiladau unigol trwy'r broses cynllunio a gorfodaeth ac hefyd yn medru dynodi ardaloedd hanesyddol pwysig fel Ardaloedd Cadwraeth. Yn ôl Deddf Cynllunio Gwlad a Thref (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990 os ydi ardal o "werth pensaernïol neu hanesyddol arbennig" yna mae'n ddymunol i "gynnal neu wella eu cymeriad a'u hedrychiad". Gall ansawdd arbennig yr ardal ddeillio o gyfuniad o amryw o ffactorau megis grŵp o adeiladau, patrymau strydoedd gwahanol, llecynnau agored, nodweddion adeiladau a nodweddion o ran y tirwedd.

Mae'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol yn dirfeiddianwr pwysig yn yr ardal (yn cynnwys nifer o safleoedd ac adeiladau hanesyddol pwysig fel Plas yn Rhiw a Phorthdinllaen). Mae'r Ymddiriedolaeth yn cynnal a chadw yr eiddo yn dda ac yn cyflogi penseiri a swyddogion cadwraeth.

Sefydlwyd Cymdeithas Hanes ac Archaeoleg Llŷn rai blynyddoedd yn ôl ond yn anffodus nid yw'r Gymdeithas wedi bod yn weithredol yn ddiweddar ac nid oes grŵp cadwraeth amgylchedd hanesyddol arall yn Llŷn. Fodd bynnag mae gan Gyfeillion Llŷn, a sefydlwyd i gynnal a datblygu iaith a diwylliant yr ardal, gyfle i ehangu i'r maes o gadwraeth amgylchedd hanesyddol.

Prif Nod y Cynllun Rheoli o ran yr Amgylchedd Hanesyddol yw:

PRIF NOD

<p>CYNNAL A GWELLA CYFLWR YR AMRYWIAETH O ADNODDAU SY'N RHAN O AMGYLCHEDD HANESYDDOL LLŷN GAN GYMRYD I YSTYRIAETH YR ANGEN I WARCHOD BUDDIANNAU CYNEFINOEDD A RHYWOGAETHAU AR SAFLEOEDD DYNODEDIG RHYNGWLADOL.</p>

Nodweddion Arbennig

Olion hanesyddol cynnar

O ystyried y cyfnod sylweddol o amser sydd wedi bod mae'n rhyfeddol fod unrhyw olion o'r cenhedlaethau cynnar yn dal ar gael i'w gweld heddiw. Ond mae yn Llŷn mae gryn olion archeolegol wedi goroesi tra mae nifer o greiriau hefyd wedi eu darganfod a'u cadw - mae nifer o greiriau o Llŷn yn cael eu cadw yn Amgueddfa Genedlaethol Cymru yng Nghaerdydd. Dyma wybodaeth am y cyfnodau cynnar a pha olion a welir neu a ddarganfyddwyd yn Llŷn:

Yr Oes Fesolithig (c.10,000 – 4,000 C.C) – dyma'r cyfnod hanesyddol cynharaf y gwelir olion dynol ohono yn yr ardal. Canfuwyd olion cerrig wedi eu naddu, fflintiau wedi eu naddu ac offer megis cyllyll a chrafwyr.

Yr Oes Neolithig (c. 4,000 - 2,000 CC) - Mae'r olion cynharaf ar dirlun Llŷn yn cynnwys siambrau claddu (megis Tan y Muriau, Rhiw a Bachwen ger Clynnog) a meini hirion. Hefyd o bwysigrwydd sylweddol mae olion ffatri fwyelli ar Fynydd y Rhiw.

Oes y Pres (c. 1800 – 600 CC) – Y carneddau sydd ar ben mynyddoedd Carnguwch, Yr Eifl a Mynydd y Rhiw ag yn y gaer yn Nhref'r Ceiri yw'r henebion amlycaf o'r cyfnod yma. Nodwedd amlwg o'r cyfnod hefyd yw'r meini hirion sy'n niferus trwy'r ardal.

Oes yr Haearn – mae tystiolaeth glir o'r cyfnod hwn i'w weld yn yr ardal, yn fwyaf amlwg y bryngaerau gwych yn Nhref'r Ceiri, ar Garn Boduan, Garn Fadrun a Chastell Odo ar Fynydd yr Ystum. Mae bryngaerau eraill llai eu maint hefyd megis Pen y Gaer, Llanaelhaearn. Safleoedd amddiffynnol oedd 'rhain gyda cartrefi crynion (a elwir weithiau yn gytiau Gwyddelod) wedi eu lleoli oddi mewn iddynt. Mae safleoedd eraill, nad oedd yn rhai amddiffynnol, ac yn cynnwys tystiolaeth o batrwm caeau mwy diweddar fel Mynydd Anelog, Carnguwch a safle uwchben Clynnog. Ceir gwybodaeth fanwl am yr olion a'r darganfyddiadau o'r cyfnod hwn yn Atlas Sir Gaernarfon a gyhoeddwyd yn 1977.

Nid oes olion o'r **cyfnod Rhufeinig** yn Llŷn sy'n awgrymu na wnaethont gyrraedd yr ardal ond mae olion o'r **Cyfnod Cristnogol** cynnar- a dreiddiodd drwy Llŷn o'r bumed ganrif ymlaen. Mae nifer o gerrig ag arnynt ysgrifau Lladin o'r cyfnod hwn wedi eu darganfod ac mae ysgrifen tebyg i Gymraeg cynnar ar rai ohonynt. Cerrig i goffau gwŷr enwog oedd y rhain fwyaf tebyg. Yr enghreifftiau amlycaf yn Llŷn yw'r cerrig gydag enwau offeiriad (yn fwyaf tebygol) sef VERACIVS a SENACVS a ddarganfuwyd ger Capel Anelog, Uwchmynydd (bellach yn Eglwys Sant Hywyn, Aberdaron) a'r garreg a ddarganfyddwyd yn Llangian - "MELI MEDICI" - yn cyfeirio at Melus y Meddyg.

Yn sgil ymlediad Cristnogaeth sefydlwyd ysgolion hyfforddi, eglwysi bach (llan) a chelloedd meudwyaidd a datblygodd rhai o'r rhain yn safleoedd eglwysig amlwg megis Clynnog Fawr ac Aberdaron. Enwyd nifer o'r safleoedd cynnar hyn ar ôl Seintiau Celtaidd megis Beuno, Hywyn, Aelhaearn a Cwyfan. Datblygodd nifer o eglwysi arfordirol megis Pistyll a Llanengan yn fannau gorffwys i'r pererinion a ddechreuodd teithio i Enlli o'r 6ed ganrif ymlaen. Bu cyfnod o wella ac ail adeiladu eglwysi yn y bymthegfed ganrif ac eto yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Mae amryw o ffynhonnau hynafol o amgylch Penrhyn Llŷn, rhai yn dyddio yn ôl i'r o gyfnod cyn-gristnogol ac yn tystio ble roedd safleoedd sanctaidd ein cyndadau paganauidd. Yn

ddiweddarach daeth nifer o'r ffynhonnau yn fannau Cristnogol pwysig ac roedd cred fod rhinweddau iachaol arbennig yn perthyn i lawer ohonynt megis Ffynnon Aelrhwi, Ffynnon Aelhaearn a Ffynnon Fyw. Mae llawer o'r hen ffynhonnau wedi goroesi, fel y dangosodd gwaith ymchwil i'r Gwasanaeth AHNE yn 2004-05 ac mae gwelliannau wedi eu gwneud i nifer ohonynt.

Y Cyfnod Canoloesol (5ed-15fed Ganrif)

Mae'r terfynau caeau hanesyddol yn nodwedd pwysig sydd yn dangos patrwm o amaethu'r gorffennol ac mae llawer ohonynt yn dyddio yn ôl i'r cyfnod hwn. Maent yn cyfrannu llawer tuag at edrychiad y tirlun ac maent yn rhan o dreftadaeth a diwylliant yr ardal hefyd. Er bod llawer o'r hen derfynau cynnar wedi diflannu dros amser mae patrwm caeau hanesyddol Llŷn wedi goroesi yn dda mewn rhai ardaloedd ac yn arbennig rhan orllewinol y Penrhyn a gellir gweld y terfynau a'r patrwm a grëir yn glir o ben Uwchmynydd.

Y dulliau traddodiadol o greu terfyn yn Llŷn yw cloddiau cerrig a phridd, gwrychoedd a waliau cerrig sychion. Cloddiau pridd a cherrig yw'r dull mwyaf cyffredin o'r rhain ar y penrhyn ac mae iddynt gymeriad lleol arbennig gan fod y cerrig fel arfer yn rhedeg ar i fyny. Mae gwrychoedd ar ben rhai o'r cloddiau hyn tra mae eraill yn foel. Maent yn ddull effeithiol o greu terfyn a rhoi cysgod i stoc ond maent hefyd yn ecolegol bwysig drwy ffurfio cynefin i amrywiaeth o anifeiliaid, planhigion, pryfetach ac adar.

Mae'r waliau cerrig yn gyffredin iawn yn y rhannau o'r AHNE lle'r oedd digonedd o gerrig ar gael, sef lethrau yr ymwithiadau igneaidd sydd yn britho'r ardal : Bwlch Mawr, Gyrn Ddu, Yr Eifl, Mynydd Carnguwch, Mynydd Nefyn, Garn Fadrun a Mynydd Rhiw. Maent yn waliau cadarn, hyd at 5-6 troedfedd o uchder a hyd at 3-4 troedfedd o led mewn rhai mannau (mae waliau llydan iawn yn ardal y Rhiw). Tynnwyd rhai o'r waliau cerrig i lawr dros gyfnod o amser, rhan amlaf ar lethrau isaf y bryniau lle bu ymdrechion i wella tiroedd a chael caeau mwy.

Dull arall o gau tir yw gwrychoedd ond dyw'r rhain ddim mor gyffredinol yn Llŷn. Mae gwrychoedd yn bwysig ar sail weledol, hanesyddol a hefyd fel cynefin.

O edrych ar fapiau hanesyddol mae yn amlwg fod llawer o derfynau caeau wedi eu dymchwel i wneud caeau mwy yn ystod ail hanner y ganrif ddiwethaf. Nid oedd gwybodaeth am y nifer o waliau cerrig, cloddiau na gwrychoedd yn AHNE Llŷn wrth adolygu'r Cynllun Rheoli ond yn gyffredinol mae dirywiad wedi bod ac mae rhai rhannau wedi eu colli yn llwyr. Ar y llaw arall mae gwelliannau mewn rhai mannau oherwydd cynlluniau amaeth amgylcheddol yn rhoi cymhorthdal i adfer cloddiau, waliau a gwrychoedd e.e Ardal Amgylchedd Arbennig, Tir Cynnal, Tir Gofal a Phrosiect Gweithredu Natur Gwynedd.

Cafwyd gwybodaeth ddefnyddiol ynglŷn â'r nodweddion hyn trwy Arolwg Cloddiau Pen Llŷn, Cyngor Gwynedd, 2007. Roedd yr Arolwg yn canolbwyntio ar ran gorllewinol o Benrhyn Llŷn (yn fras o drwyn Cwmistir i lawr at gongl orllewinol Porth Neigwl).

Roedd yr Astudiaeth yn defnyddio cyfuniad o wahanol dechnegau i asesu cyflwr terfynau yn cynnwys arolwg mapiau, lluniau awyr ac ymweliadau maes. Oherwydd bod y gwaith yn bennaf seiliedig ar waith desg mae'r astudiaeth yn nodi fod elfen o ansicrwydd oherwydd y drafferth o wahaniaethu rhwng terfynau ayb. Dengys yr Arolwg fod dwysedd uchel o gloddiau yn yr ardal dan sylw - dyma oedd tua 60% o derfynau, roedd gwrychoedd yn ffurfio tua 29%, waliau sychion 6% ac roedd yn ymddangos mai terfynau wedi dadfeilio oedd tua

2. Roedd yn amhosibl diffinio tua 4% o derfynau.

Edrychodd yr Arolwg yn fras ar ddwysedd caeau yn yr ardal hefyd a chymharu rhai manau gyda'r sefyllfa yn 1953. Dangosodd y gwaith fod dwysedd (nifer) y caeau mewn rhai ardaloedd wedi lleihau'n sylweddol mewn hanner can mlynedd - sydd yn dangos hefyd fod llawer o derfynau wedi eu colli. Gweler yr Astudiaeth am wybodaeth fanylach.

Y Cyfnod Ôl – Ganoloesol (1500-1800)

Eglwysi a Chapeli cynnar - Yn sgil datblygiad Anghydfurfiaeth yn Llŷn o ganol yr ail ganrif ar bymtheg ymlaen, dechreuwyd adeiladu capeli'r gwahanol enwadau. Adeiladwyd capel cyntaf yr annibynwyr, sef Capel Newydd Nanhoron yn 1769. Mae'r capel hynod hwn yn sefyll hyd heddiw ac wedi ei restru fel adeilad Gradd 1 oherwydd ei gyflwr gwreiddiol a'r faith ei fod yn un o'r capeli anghydfurfiol cynharaf yng ngogledd Cymru. Codwyd y capeli Methodistaidd cyntaf yn yr ardal yn Bryncroes yn 1752 ac Uwchmynydd (1774). Codwyd capeli gan nifer o enwadau eraill hefyd megis y Bedyddwyr tua diwedd y cyfnod hwn ac mae rhai o'r rhain yn dal i sefyll hyd heddiw.

Catreffi yr Uchelwyr - Roedd yr Uchelwyr yn rhan bwysig o gymdeithas Cymru rhwng 1300 a 1700. Roedd rhain yn hen deuluoedd, rhai gyda chysylltiadau hefo'r tywysogion. Roeddent yn berchen ar diroedd a chyfoeth ac roeddent yn cyflogi gwesion ac yn noddi beirdd. Cafodd llawer ohonynt swyddi fel ynadon heddwch a sheriffs ac roedd eraill fel esgobion neu archesbobion yn yr Eglwys.

Adeiladodd rhai o'r Uchelwyr hyn gartefi mawr a moethus ac mae llawer yn parhau hyd heddiw – lefydd fel Castellmarch, Bodfel, Bodwrda, Rhydolion, Carreg a Trygarn. Mae rhai yn anffodus wedi eu colli hefyd fel Madryn, Penarth a Saethon.

Bythynnod a thai – codwyd llawr o fythynnod syml yn y cyfnod yma – rhai o fwd, rhai'n gerrig neu gyfuniad o'r ddau. Tai syml iawn oeddent hefo un ystafell, crog lofft a tho gwellt. Tai'r bobl gyffredin - y tyddynwyr oedd y rhain a godwyd mewn dull syml mewn byr o dro. Mae llawer o fythynnod o'r cyfnod hwn wedi eu dymchwel neu wedi eu haddasu'n sylweddol ona mae rhai enghriefftiau da yn parhau a nifer wedi eu rhestru gan Cadw. Mae rhai tai deulawr a chydig yn fwy o'r cyfnod hwn yn parhau hefyd – tai fferm syml neu dai unigolion mwy ariannog.

Porthladdoedd bychain - Datblygwyd porthladdoedd bychain mewn nifer o fannau ar arfordir Llŷn yn yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed. Byddai cynnyrch amaethyddol yn cael ei allforio trwy'r porthladdoedd a mewnforid nwyddau megis pupur, lliain, llestri, finegr ayb. Mae ychydig olion o'r cyfnod hwn wedi goroesi e.e yr hen forglawdd ym Mhorthdinllaen ?

Y Cyfnod Diwydiannol/ Modern (1800 -)

Chwarelydda - Datblygwyd llawer o chwareli gwenithfaen yn yr ardal yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Y prif rai oedd Gyrn Ddu, Yr Eifl (Trefor), Porth y Nant, Cae'r Nant, Carreg y Llam, Gwylwyr (Nefyn) a Thir y Cwmwd (Llanbedrog). Mae'r chwareli hyn wedi gwneud cyfraniad sylweddol i gymeriad unigryw gogledd Llŷn. Nid yn unig mae olion y chwareli eu hunain a'r gweithfeydd oedd ynghlwm â hwynt ond gellir gweld olion incleins,

llwyfannau a dociau ar gyfer allforio yn eglur hyd heddiw. Datblygwyd pentrefi gerllaw rhai o'r chwareli megis Trefor, Llithfaen a Nant Gwrtheyrn.

Y chwareli ithfaen a ddarparodd y cerrig ar gyfer llawer iawn o adeiladau yn Llŷn yn y cyfnod yma ac mae'r rhan fwyaf o adeiladau traddodiadol yr ardal wedi eu hadeiladu o garreg ithfaen lleol. Cafodd llawer o'r ithfaen hefyd eu naddu'n gerrig sets a'u hallforio i ddinasoedd diwydiannol gogledd orllewin Lloegr, yn fwyaf amlwg Lerpwl a Manceinion. Er bod nifer o lyfrau yn cyfeirio at y chwareli ithfaen a gwybodaeth ar safleoedd gwe fel Penllyn.com a Rhiw.com nid oes unrhyw waith dehongli ar y ddaear nac arddangosfa i gofnodi'r diwydiant.

Mwyngloddio - Mae tystiolaeth o fwyngloddio ar rai safleoedd yn Llŷn o ddiwedd cyfnod y Tuduriaid gyda phrysurdeb cynyddol o tua 1760 ymlaen. Pan oedd y diwydiant cloddio mwynau yn ei anterth cloddiwyd plwm, copr a sinc yn yr ardal gan gyflogi hyd at 200 o weithwyr. Hyd ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg roedd llawer o gloddio plwm ger Bwlchtocyn ac mae llawer o olion i'w gweld hyd heddiw megis yr hen gorn gwaith yn Llanengan a thwnelau tanddaearol.

Dechreuodd gwaith manganîs Rhiw yn 1927 ac erbyn 1840 roedd 50 yn gweithio yno. Bu gweithio prysur yn Rhiw yn ystod y ddau ryfel byd. Roedd gwaith Manganîs (Mango)- hefyd ym Mhorth Ysgo ac mae olion y cyfarpar i gario'r deunydd at yr arfordir môr i'w gweld hyd heddiw. Nid oes unrhyw waith cloddio mwynau bellach yn Llŷn.

Tai fferm ac adeiladau amaethyddol - Oherwydd bod Llŷn yn ardal gyda thraddodiad amaethyddol cryf mae'n naturiol fod nifer helaeth o dai fferm, yn ogystal ag adeiladau amaethyddol, yn hanesyddol bwysig. Mae rhai tai fferm bychan tra mae eraill yn sylweddol gyda chysylltiad â theuluoedd o uchelwyr amlwg Llŷn megis Bodwrdda, Carreg, Meillionnydd, Castellmarch, Bodnithoedd ac Elernion. Datblygwyd llawer o dai fferm ac adeiladau gan y Stadau megis Glynllifon, Nanhoron a'r Faenol ac roeddent wedi eu dylunio ar batrwm penodol, er enghraifft gydag adeiladau allanol o amgylch yr iard. Hefyd mae gweddillion dwy felin wynt yn sefyll hyd heddiw ger Bryn Felin, Llanengan ar Foel Fawr, Mynytho - mae'r rhain wedi eu rhestru gan Cadw (Gradd II).

Cau'r Tiroedd Comin - Yn gynnar yn y cyfnod hwn (1800 – 1850) cafodd rhannau sylweddol o diroedd comin eu hawlio gan dirfeiddiannwyr mawr mewn ardaloedd fel Rhoshirwaun, Aberdaron, Llanbedrog, Llaniestyn and Pistyll. Oherwydd creu'r titoedd hyn, gan rai fel Ashheton-Smith and Syr Watkin Williams-Wynn, adeiladwyd waliau cerrig mewn llinellau sythion ac mae'n rhai yn dal i sefyll hyd eddiw. Roedd cryn wrthwynebiad i gau'r tiroedd comin.

Porthladdoedd ac adeiladu llongau - Hefyd roedd glo yn cael ei fewnforio i nifer o borthladdoedd bach Llŷn ac mae iardiau glo, neu olion iardiau i'w gweld mewn nifer o fannau hyd heddiw megis Porth Ysgaden, Porthor ac Aberdaron. Datblygwyd odyonau calch ger rhai o'r porthladdoedd hyn ac mae olion i'w gweld mewn nifer o fannau megis Abersoch a Porth Ysgaden.

Er mwyn gwasanaethu'r diwydiant morol datblygwyd glanfeydd megis ar gyfer allforio cerrig ithfaen yn Nhrefor, Porth y Nant a Charreg y Llam ac ym Mhorth Neigwl a Phorth Ysgo ar gyfer llongau oedd yn cario manganîs o ardal y Rhiw. Mae olion rhai o'r strwythurau pren yma i'w gweld ar y traethau o hyd.

Adeiladau crefyddol - Roedd rhai capeli anghydfurfiol wedi eu codi yn y Ddeunawfed ganrif fel y nodwyd ond cynyddodd graddfa'r adeiladau a'r ehangu/ ail-adeiladu yn sylweddol o 1800 ymlaen ac mae llawer o'r adeiladau hyn i'w gweld hyd a lled yr ardal hyd heddiw. Ond o ganol y yr Ugeinfed daeth tro ar fyd a dechreuodd y cynulleidfaoedd edwino ac o tua'r 1980au ymlaen gwelwyd capeli ac eglwysi yn cau ac mae'r tueddiad hwn wedi parhau. Erbyn heddiw mae llawer o gapeli ac eglwysi wedi cau, nifer wedi eu dymchwel a nifer cynyddol yn cael eu haddasu ar gyfer defnydd arall.

Trafnidiaeth - Roedd llawer mwy o drafnidiaeth o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen a gwelwyd adeiladu a gwella ffyrdd oedd yn cynnwys codi pontydd (e.e. pont Aberdaron, pont Edern) a gosod cherrig milltir a welir ar lawr o ffyrdd yr ardal. Mae'r strwythurau hyn yn cyfrannu yn sylweddol at naws lleol yr amgylchedd gwledig a hanesyddol. Yn anffodus mae rhai damweiniau yn amharu ar y strwythurau hyn e.e loriau llydan a pheiriannau torri cloddiau mecanyddol.

Pentrefi, Stadau a chartrefi - mae pentrefi hanesyddol a thraddodiadol a ffurfir gan grŵp o adeiladau hanesyddol hefyd yn rhan bwysig o'r etifeddiaeth adeiledig ardal Llŷn. Gellir dweud fod pentrefi'r AHNE yn perthyn i dri chategori: pentrefi arfordirol, pentrefi gwledig a phentrefi chwarelyddol fel Trefor, nant Gwrtheyrn and Pistyll.

Oherwydd natur bellennig Llŷn mae newid a datblygiad wedi bod yn araf ac mae hyn wedi bod o fudd i gynnal cymeriad pentrefi traddodiadol. Mae newidiadau wedi bod ym mhob pentref dros amser ond mae newidiadau mawr wedi bod mewn rhai pentrefi glan y môr fel Abersoch a Morfa Nefyn.

Sefydlwyd dynodiad o "Ardal Cadwraeth" dan y drefn gynllunio i warchod rhannau o'r dreftadaeth adeiledig. O dan Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestriedig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990 mae cyfrifoldeb ar Awdurdodau Lleol i ystyried os oes rhannau o bentrefi neu grŵp o adeiladau yn haeddu eu dynodi yn Ardal Cadwraeth. Diffinnir Ardal Cadwraeth fel : *"ardal o werth pensaernïol neu hanesyddol arbennig y mae'n ddymunol cadw neu wella ei gymeriad a'i edrychiad"*. Rhaid i'r ardal dan sylw fod o ansawdd arbennig er dynodi a gall nifer o bethau megis adeiladau, patrwm strydoedd, llecynnau gwyrdd a choed gyfrannu at hyn.

Mae'r Awdurdod Lleol wedi dynodi cyfanswm o 11 Ardal Cadwraeth yn, neu gerllaw, ardal yr AHNE - Aberdaron, Clynnog, Llanaelhaearn, Llanbedrog, Llanengan, Llangian, Llaniestyn, Nefyn, Porthdinllaen, Trefor, ac Ynys Enlli. Bu i gwmni "Building Design Partnership" (BDP) wneud nifer o argymhellion o ran yr Ardaloedd Cadwraeth mewn adroddiad a baratowyd yn 2003 a bu i'r Gwasanaeth AHNE gomisiynnu gwaith pellach yn gwerthuso a chynig gwelliannau yn 2015.

Codwyd llawer o dai yn y cyfnod hwn ac mae llawer o rai'r bendwaredd ganrif ar bymtheg a dechrau'r ugeinfed ganrif yn rhai nodweddiadol o'r cyfnod hwn – tai deulawr, blaen cymesur a tho llechi. Yn ddiweddarach yn yr ugeinfed ganrif gwelwyd dyluniadau mwy amrywiol a thai unllawr yn dod yn fwy cyffredin yn enwedig yn rhan olaf y ganrif.

Hefyd codwyd Plasdai - dyma gartrefi sylweddol wedi eu hadeiladu ar fel rhan o Stadau pwysig yn yr ardal rhai amlycaf sydd oddi mewn neu'r agos at ffin yr AHNE yw Plas yn Rhiw, Plas Glyn y Weddw, Plas Nanhoron, Plas Cefnamwlch a Phlas Boduan..

Materion Llosg

Mae nifer o faterion llosg o ran yr Amgylchedd Hanesyddol yma yn Llŷn ac mae cyfle i'r Cynllun Rheoli eu hamlygu ac adnabod mesurau posib i wella'r sefyllfa - os ydi hynny yn ymarferol bosibl. Aethpwyd ati i adnabod y materion hyn drwy adnabod pethau sy'n digwydd allan yr amgylchedd ac wrth drafod hefo unigolion, sefydliadau a chymdeithasau wrth baratoi ac adolygu'r Cynllun Rheoli.

Erydiad gan bobol

Mae ceirydd a'r cytiau crynion ar ben rhai o fryniau'r AHNE megis Yr Eifl, Garn Fadrun, Garn Boduan a Garn Fawr wedi cadw yn rhyfeddol o ystyried eu bod yn ganrifoedd oed. Fodd bynnag mae dirywiad araf yn sgil treigl amser a phobol yn ymweld â'r safleoedd gan greu llwybra a weithiau symud neu ansefydlogi cerrig. Rhiad bod yn ofalus o ran annog pobol i ymweld â safleoedd hanesyddol cynnar rhag ofn cynyddu pwysedd o'r math yma. Rhiad bod yn ofalus o ran annog pobol i ymweld â safleoedd hanesyddol cynnar rhag ofn cynyddu pwysedd o'r math yma.

Difrod damweiniol

Weithiau mae olion hanesyddol neu archaeolegol yn cael eu difrodi yn ddamweiniol oherwydd diffyg gwybodaeth am eu bodolaeth. Gall hyn ddigwydd yn sgil gwaith cloddio, adeiladu neu waith cynnal e.e cerrig milltir yn cael eu taro gan beiriannau barbio lonydd.

Mae'r sefyllfa o ran hyn wedi gwella yn ddiweddar fel mae pobol yn fwy ymwybodol o'r olion a henebion - e.e ffermwyr yn cael gwybodaeth trwy gynllunioa amaeth amgylcheddol. Mae lle i barhau a gwaith codi ymwybyddiaeth trwy wahanol ddulliau fel sgysiau, taflenni gwybodaeth (fel yr a gyhoeddwyd gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd) a thrafod gyda perchnogion a rheolwyr eiddo.

Creiriau wedi eu symud o'r ardal

Yn y gorffennol mae rhai creiriau wedi eu cario o'r ardal i gael eu cadw a'u harddangos mewn amgueddfeydd. Er yn deall fod rhai creiriau pwysig angen eu gwarchod a bod ar gael i'w gweld yn genedlaethol mae lle i gadw ac arddangos rhai o'r creiriau hyn yn lleol gan eu bod yn rhan o'r dreftadaeth. Gallai'r Amgueddfa Forwrol gartefu rhai o'r rhain ond does dim amgueddfa arall pwrpasol i Llŷn.

Engreifftiau o greiriau sydd wedi gadael yr ardal ydi Coron Brenin Enlli (Amgueddfa Forwrol Lerpwl), Broetsh Efydd o Drei'r Ceiri (Amgueddfa Genedlaethol Cymru), a chrochenwaith a chelfi o'r Oes Efydd ac Oes y Cerrig.

Erydiad arfordirol

Mae erydiad sylweddol yn digwydd ar rai rhannau o arfordir yr AHNE ac mae hyn yn fygythiad i rai safleoedd o bwysigrwydd sy'n rhan o'r amgylchedd hanesyddol. Y rhannau gwaddodol o'r tir sydd yn erydu fwyaf ac mae tir amaethyddol a rhai hen derfynnau wedi eu colli mewn rhai ardaloedd ar yr arfordir gogleddol a dheuol fel yn ardal Porth Neigwl.

Dwy safleoedd bwysig sy'n cael ei heffeithio gan erydiad morol yw'r olion y gaer Bentir ar drwyn Porthdinllaen a gweddillion hen wersyll ymarfer Ail Ryfer Byd ym Mhorth Neigwl.

Mae prosiect diweddar gan yr Ymddiriedolaeth Archaeoleg (Achub Archaeoleg) wedi adnabod safleoedd mewn perygl ac wedi bod yn archwilo a chofnodi tra bod yn bosibl gwneud hynny e.e Porthdinllaen. Mae'n bwysig parhau a'r math yma o waith ar safleoedd pwysig cyn i'r olion hyn gael eu colli am byth.

Newid hinsawdd

Mae tystiolaeth yn dangos fod newid araf o ran hinsawdd y byd ac mae rhai tueddiadau lleol i'w gweld sef:

Gaeafau mwyn ond gyda cyfnodau hir o law, (e.e 2015-6), cyfnodau byr o law trwm iawn a hafau mwy ansefydlog. Gall hinsawdd o'r math yma fod yn niweidiol trwy greu llifogydd a allai fygwth adeiladau haneyddol a tamprwydd sydd eto yn niweidiol i hen adeiladau a strwythurau.

Datblygiadau Amaethyddol

Yn y gorffennol mae datblygiadau yn gysylltiedig ag amaeth wedi cael dylanwad sylweddol ar yr Amgylchedd Hanesyddol. Yn sgil y pwyslais ar gynhyrchu bwydydd yn ystod yr 1960 – 80au gwnaed llawer o waith draenio, uno caeau, lefelau tiroedd ayb. Arweiniodd hyn o golli llawer o nodweddion hanesyddol. Erbyn hyn yn fodd bynnag mae pwyslais ar gadw ac ailsefydlu nodweddion hanesyddol trwy gynlluniau amaeth-amgylcheddol.

Adeiladau a strwythurau newydd

Mae gan adeiladau a strwythurau newydd, yn cynnwys gwellainau ffyrdd y posibilrwydd o amharu ar olion archaeolegol a hanesyddol a chymeriad hanesyddol y tirlun yn gyffredinol. Mae'n bwysig felly osogoi safleoedd datblygu ar safleoedd lle mae olion hanesyddol pwysig yn bodoli ac i wneud archwiliadau os oes ansicrwydd am y sefyllfa. Gall YAG roi arweiniad ar hyn drwy'r drefn cynllunio.

Mater arall sy'n berthnasol yw datblygiadau newydd gerllaw Adeilad Rhestriedig neu oddi mewn Ardal Cadwraeth. Nid yw rhain bob amser yn gweddu ac yn parchu y safe a'r hyn sydd o'u cwmpas. Galla canllawiau dylunio effeithiol fod yn ddefnyddiol yn hyn o beth.

Addasu adeiladau hanesyddol a thraddodiadol

Mae'n bwysig fod adeiladau hanesyddol yn parhau i gael eu defnyddio – bydd hyn yn sicrhau eu bod yn cael eu cynnal a'u cadw at y dyfodol. Rhaid derbyn fodd bynnag y bydd addasu rhai adeiladau er mwyn defnyddiau newydd neu ar gyfer eu gwneud yn fwy ymarferol at ddefnydd modern.

Dros y blynyddoedd diwethaf mae llawer o geisiadau cynllunio wedi eu derbyn ar gyfer trosi adeiladau hanesyddol at ddefnydd anheddol – adeiladu fel capeli, eglwysi, hen ysgolion, adeiladau amaethyddol ayb. Mae rhai cynlluniau wedi llwyddo i gynnal cymeriad yr adeilad gwreiddiol yn dda ond nid yw hyn yn wir am bob achos. Y prif broblemau a welir yw estyniadau ddim yn gweddu a deunyddiau anaddas.

Er mwyn aildefnyddio adeiladau hanesyddol yn effeithiol rhaid gweithredu polisiau cynllunio yn effeithiol a dilyn ymarfer da o ran dylunio a deunyddiau.

Cynnal a chadw

Mae cyflwr rhai adnoddau hanesyddol wedi dirywio yn yr ardal oherwydd nad yw perchnogion yn eu cynnal. Gall hyn fod oherwydd diffyg arian i wario neu fod yr adeiladau ddim yn cael eu defnyddio bellach – e.e adeiladau amaethyddol, capeli ac eglwysi.

Ar adegau mae gwaith is-safonol neu anrhywir yn cael ei wneud hefyd. Enghraifft or math yma o beth fyddai gwaith cynnal diofal ac anghywir ar adeiladau e.e sment yn lle mortar calch a gosod ffenestri neu ddrysau o batrwm anaddas. Yma mae angen codi ymwybyddiaeth, gwella sgiliau ac annog perchnogion i gynnal cymeriad adeiladau hanesyddol yn y dull cywir. Yn hyn o beth gall cymorthdaliadau fod o gymorth e.e trwy Glastir neu Cadw yn bennaf mae dipyn o waith gweinyddol ynghlwm ac ymgeisio yn ogystal ag amodau os yn llwyddiannus.

Gall diffyg cynnal a chadw fod yn ffactor sydd yn effeithio ar dir cyhoeddus yn ogystal – trioedd fel ymylon ffyrdd, parciau a thir glas arall. Hefyd mae hyn yn medru bod yn broblem ar strydoedd a phalementydd loherwydd cyflwr y ffordd, arwyddion gormodol neu ddi-angen gorsafoedd bwisiau blêr ayb. Mae adroddiad Gwerthuso a Gwella Ardaloedd Cadrwaeth Llŷn a gomisiynwyd gan y Gwasanaeth AHNE yn 2015 wedi adnabod nifer o enghreifftiau o'r math yma o beth ym mhentrefi'r ardal.

Mân addasiadau modern amharu ar Ardaloedd Cadwraeth

Mae Astudiaeth a nodir uchod hefyd wedi dangos fod cyfres o fân ddatblygiadau wedi dirywio cymeriad Ardaloedd Cadwraeth yr ardal dros amser. Y math o bethau sydd yn cael sylw yn yr astudiaeth yw renderau anaddas, drysau a ffenestri o ddyluniad neu a/neu ddeunydd anaddas, dysglau lloeren ar wyneb blaen, paneli solar, walïau terfyn ddim yn gweddu ayb.

Mae'r Astudiaeth yn argymhell cyfres o weithredoedd yn cynnwys gwaith uniongychol ar rai adeiladau a safleoedd penodol yn yr Ardaloedd Cadwraeth a hefyd cydweithio efo trigolion a chymunedau i lunio Arweinyfr o Ddyluniad Da.

Grantiau a phrosiectau

Ar nodyn positif mae rhai nifer o brosiectau cadwraethol gan sefydliadau lleol yn y blynyddoedd diwethaf wedi o fudd i'r Amgylchedd Hanesyddol yn Llŷn. Dyma restr o'r rai ohonynt:

Prosiect cofnodi ac adfer ffynhonnau - Gwasanaeth AHNE
Prosiect Arwyddion Ffyrdd ac Arwyddbyst hanesyddol - Gwasanaeth AHNE
Bryngaer Meillionnydd, Rhiw - cloddio ac ymwchil - Prifysgol Bangor
Bryngaerau Oes yr Haearn - gwaith dehongli - Partneriaeth Tirlun Llŷn
Amgueddfa Forwrol Llyn - adfer yr adeilad ac ailagor yr amgueddfa ar wedd newydd.
Adeiladau crefyddol - nifer wedi cael eu hadfer a'u gwella efo grantiau gan Gronfa Datblygu Cynaliadwy AHNE Llŷn a'r Loteri Treftadaeth e.e Eglwys Llandegwning, Capel Salem Sarn, Capel Tŷ Mawr, Eglwys Llanaelhaearn.

Mae grantiau ar gael trwy Cadw, y Loteri Dreftadaeth, Y Gronfa Datblygu Cynaliadwy a chynlluniau amaeth-amgylcheddol fel Glastir ar gyfer cynnal, adfer ac atgyweirio elfennau o'r amgylchedd hanesyddol.

Polisiau

HP 1. RHOI BLAENORIAETH I ADNABOD, COFNODI AC ASESU CYFLWR ADNODDAU HANESYDDOL YN YR AHNE

Mae'n bwysig bod yn ymwybodol o'r ystod eang o adnoddau hanesyddol sydd yn bodoli yn Llŷn ac hefyd i wneud gwaith ymchwil i gadarnhau ein gwybodaeth am y gorffennol. Bydd pwyslais felly yn cael ei roi ar adnabod a diffinio elfennau o'r amgylchedd hanesyddol a chofnodi yr asedau hynny drwy waith ymchil a phrosiectau eraill megis casgliadau lluniau, cynnal basdata a cadw cofnodion. Mae hyn yn arbennig o wir yn achos olion dan fygythiad o ddirywiad neu erydiad. Hefyd mae'n bwysig cofnodi cyflwr yr adnoddau hanesyddol yn cynnwys olion archaeolegol, ffurfiau ar y tirlun, adeiladau a strwythurau. Bydd hyn yn diogelu gwybodaeth at y dyfodol ac yn caniatáu i adnabod elfennau sydd yn dirywio neu dan fygythiad.

HP 2. RHOI PWYSLAIS AR GYNNAL AC ADFER NODWEDDION HANESYDDOL ALLWEDDOL YN CYNNWYS OLION ARCHEOLEGOL A HANESYDDOL.

Mae'r olion archaeolegol a hanesyddol yn rhan greiddiol o'r amgylchedd hanesyddol a rhoddir pwyslais ar gynnal ac adfer nodweddion o bob math. Bydd cronfeydd gwybodaeth, ymchwil ac asesiadau yn rhoi gwybodaeth am adnoddau a chyfleon. Bwriedir cydweithio ar brosiectau yn uniongyrchol a chefnogi prosiectau a gweithredoedd gan eraill fydd yn llesol. Bydd perchnogion bod yn ymwybodol o'r gefnogaeth sydd ar gael mewn ffurff cyngor a grantiau.

HP 3. ANELU I SICRHAU FOD DATBLYGIADAU NEWYDD AC ADDASIADAU YN PARCHU AC ATGYFNERTHU CYMERIAD AC EDRYCHIAD ADEILADAU A STRWYTHURAU HANESYDDOL A HYRWYDDO YMARFER DA O RAN CYNNAL A CHADW ADEILADAU HANESYDDOL.

Mae'r polisi hwn yn ymwneud yn benodol gyda adeiladau a strwythurau hanesyddol yr ardal. Y bwriad yn y maes yma yw sicrhau fod datblygiadau newydd ac addasiadau yn cynnal a gwella cymeriad hanesyddol yr adeiladau hynny Bydd polisiau cynllunio cenedlaethol a lleol yn allweddol bwysig yn hyn o beth. Yn ogystal rhoddir pwyslais ar sicrhau fodd adeiladau hanesyddol yn cael eu cynnal yn y modd gorau drwy ddefnyddio technegau a deunyddiau addas. Er mwyn cyflawni hyn bydd angen cydweithio ac eraill i godi ymwybyddiaeth a hyrwyddo ymarfer da.

HP 4. GWRTHSEFYLL DATBLYGIADAU FYDDAI YN AMHARU AR GYMERIAD AC EDRYCHIAD ARDALOEDD CADWRAETH A CHEFNOGI MENTRAU I WNEUD GWELLIANAU.

Nodwyd yn flaenorol fel mae llu o fân ddatblygiadau wedi amharu ar gymeriad Ardaloedd Cadwraeth ym mhentrefi'r ardal. Bwriad y polisi hwn yw ceisio gwrthsefyll datblygiadau o'r math yma a hyrwyddo prosiectau a gweithredoedd fydd yn cynnal ac adfer yr Ardaloedd. Mae Adroddiad a gomisiynwyd gan y gwasanaeth AHNE yn 2015 yn darparu gwybodaeth am gamau llesol ac yn argymhell cydweithio i baratoi canllawiau o ymarfer da ymysg pethau eraill.

HP 5. HYRWYDDO DEALLTWRIAETH O AMGYLCHEDD HANESYDDOL YR ARDAL YMYSG FFERMWYR, PERCHNOGION EIDDO, POBOL LEOL A PHLANT AC YMWELWYR I'R ARDAL

Bydd codi ymwybyddiaeth yn fodd i ennyn diddordeb a dealltwriaeth am wahanol elfennau o'r amgylchedd hanesyddol – mae hyn yn bwysig i'r cymunedau lleol a gall ychwanegu gwerth at y diwydiant twristiaeth ond rhaid bod yn ofalus rhag creu pwysedd gormodol ar adnoddau. Bwriedir cefnogi ymdrechion i godi ymwybyddiaeth cyffredinol ond hefyd cysylltu yn fwy uniongyrchol gyda rhai all gael dylanwad uniongyrchol ao ran adnoddau fel ffermwyr, perchnogion tir ac eiddo a thenantiaid.

HP 6. HYRWYDDO GWELL MYNEDIAD AT ADNODDAU HANESYDDOL LLEOL A MWYNHAD OHONYNT.

Mae polisi HP5 yn nodi'r bwriad i godi ymwybyddiaeth am yr amgylchedd hanesyddol a'r nodweddion sy'n rhan o hynny. Bwriad y polisi hwn yw hyrwyddo gwell mynediad at adnoddau hanesyddol er budd pobol leol ac ymwelwyr. Eisoes mae rhai prosiectau wedi eu gwireddu trwy'r Gwasanaeth AHNE a Phartneriaeth Tirlun Llŷn. Yn y cyd-destun hwn efallai fod cyfle i ymchwilio i'r cyfleon o ran dychweld rhai olion hanesyddol er mwyn eu harddangos yn lleol.